

30. 2. 1931.

N. 203.

Harju-Jaani kihelkonna ajalugu
(1700 - 1846)

Käsitöö töö on lõpetatud 1931 a.

277507

tunnustatud prof. P. Poellu

himelise aubinnu rääkijaks:

Autos: stud. phil. Nikolai

Taevamuth

"Robot mõtiskleb maa ilma asjadest ja muigab."

Maavõh
Tartu ülikooli Sekretär

Harju-Jaani

kihelkonna ajalugu

Põhjasõjast kuni päris-

õjuse kaotamiseni.

(1700-1816.)

Tartus, 1931.

Sisujärjestus.

Kasutatud arhiivide nimestik.

dx. 4

Tarvitatud kirjandus.

" 5-7

Sissejuhataavaid märkmeid.

" 8-19

Kihelkonna geograafiline ülevaade.

" 20-24

Märkmeid Hailju-Jaani kihelkonna asu-
tuse kujunemisest kuni XVIII. sajandini:

" 25-32

Hailju-Jaani kihelkond rootsi aja lõpul
ja Põhjasõja ajal.

" 33-35

Suur katri ja rahva-arvu kujunemine
pärast seda Hailju-Jaanis.

" 76-97

Mõisate restitutsioon ning talurahva õigus-
like ning tulunduslike seisundi kaju-
nemine Hailju-Jaanis ülesehitamisaas-
tail pärast Põhjasõda.

" 98-112

Kirikute ja koolide Hailju-Jaanis
pärast sõja ajal.

" 113-119

Talurahva tulundusliku ning õigusliku
seisundi kujunemine Hailju-Jaanis
kuni talurahvasaaduste ajani.

" 142-154

Rahutused ja üleminek teoorisele Hailju-
Jaanis.

" 155-160

4

Kasustatud arhiivide nimestik.

Eesti Riigi Keskarhiiv, Tartus

1. Bestimaa rootsiaegne kindralkubemeri arhiiv (ERKKA).
2. Bestimaa rüütelkonna arhiiv (ERKA).
3. Bestimaa konsistooriumi arhiiv (EKKA).
4. Bestimaa kindralkubemeri arhiiv (EKKA).
5. Bestimaa kubemanguvalitsuse arhiiv (EKVA).
6. Bestimaa kroonu palati arhiiv (EKIPA).
7. Hanju meeskõhtu arhiiv (HakKA).
8. Ülemmaakohtu arhiiv (ÜMKA).
9. Bestimaa Talurahva Seaduse teostamise Komisjoni arhiiv.
10. Tallinna (Bestimaa) alammaakohtu arhiiv.
11. Pererõnnaseisum artikide arhiiv, Tallinnas (PaA).
12. „Estländische Literärische Gesellschafti“ arhiiv, Tallinnas (ELGA).
13. Õpetatud Eesti Seltsi arhiiv, Tartus (ÕESA).
14. Eesti Kultuurilooline arhiiv (EKLA) - Eesti Kirjanduse seltsi (EKSA) ajaloo- ja teaduskonna traditsioonikoogu.

5

Tarvitatud kirjandus.

- Friedrich Georg von Bunge, Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Registern. I ii.
Reval, 1853 ii.
- Eesti Riigi Keskarhiivi näituse nimestik „Talu-rahvas vene ajal päris- ja teoorjused“, Tartu, 1930 (manuskript).
- J. H. Faustus] g[enannt] F[elicius], Die schwimmenden Inseln beim Schlosse Feffener. Inland, 1836.
- A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901.
- J. G. Granö, Eesti maastikulist ühksused. Loodus I (1922).
- A. W. Flupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Estland. I, III.
- P. Johansen, Adramaa. Eesti Entsüklopeedia I. Tartu, 1931.
- P. Johansen, Eesti asustusuurimise ülesandest. Ajalooline Ajakiri IX (1930).
- P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXIII (1925).
- P. Jordan, Geschichte der Pest im Estland im Jahre 1710. St. Petersburg. Kalender 1880.

- 6
- J. Jung, Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasajaj kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn, 1910.
- H. Kruus, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal. I. Tartu,
- H. Kruus, Eesti kihelkondade ajaloo koostamisest. Ajalooline Ajarini IX (1930).
- J. Köpp, Andmeid viimaneist suured katkest Lõuna-Eestis. Ajalooline Ajarini VIII (1929).
- C. J. A. Pauker, Estlands Landgüter und deren Besitzer zur Zeit der Schweden-Herrschaft. I. Harrien, Reval, 1847.
- C. J. A. Pauker, Der Güterbesitz im Estland zur Zeit der Dänen-Herrschaft, nach Jacob Langebeck's, Peter Friedrich Suhm's und Georg Magnus Knipffer's topographischen Bemerkungen zum Liber Censur Daniae mit einigen Zusätzen herausgegeben von —. Reval, 1853.
- P. Bar. Osten-Saeren, Die estländische Ritterschaft im ersten Jahre russischer Herrschaft. Baltische Monatschrift LXXI (1911).
- J. Rumma, [Harju] Maanonna geograafiline ülevaade. 1922. e. üldrahaluagemise andmed, viker VI, Harju maakond ja Tallinn linn.
- H. Sepp, Narva piiramine ja lahing. Tallinn, 1930.
- P. Bar. Ungern-Sternberg, Das Annotations-Protokoll de A^o 1716 für den Distrikt Harrien. Ein Beitrag zur Gütergeschichte Estlands. SA. e. d. Beiträge z. Kunde Est-, Liv- u. Kurlands, s. e. e. l.
- P. Fahn. von Ungern-Sternberg, Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- u. Kurlands VIII, 1-2.

G. Nilberg, Harjumaa. Tartu, 1921.

H. Löze von Manteuffel u. E. von Nottbeck, Geschichte der Familie Löze von Manteuffel ehstländischer Linie. Reval, 1894.

-d, Harju-Jaami kihelkond. Kodu (Päevalehe, Aja ja Koidu hinnata kaasanne) 1913.

Mineviku mälestused Harju-Jaami kihelkonnast, Tallinn 1913.

Harju maakonnavalitsuse väljaanne, Harjumaa kaart 1:126 000. Tallinn, 1926.

Sõjaväe topograafilised kaardid 1:126 000.

Sissejuhatavaid märkmeid.

XVIII. sajand on eesti ajaloos mitmeti hämaram meie keskajast. Kui meie keskaja, ordu ajastu, kohta on meil rea kroonikaid, mille seeriat täiendavad ühiskondlikud, mitmeid üldkõnetlusi ja monograafiaid, puudub see kõik mainitud sajandi tundmaõppimiseks. XVIII. sajandi n.n. „tühjad aastad“ nii poliitilises kui ka kirjandus-ajaloos paistavad eriti kontrastsena rootsi aja foonil, millest me üldjoontes hästi tunneme (mööduades siinkohal nende ümberhindamise vajadusest) poliitilise- ja kultuurajaloo sündmustikku, samuti maa administratiiv ja valitsuse organisatsiooni. Nene aja esimese sajandi institutsioonide kujunemine ja ajalugu, mis on vältimatult eeltingimuseks vastava ajastu ajaloo üldkõnetluseks, on seni veel täielikus mudimeas.

9

Lõuna-Eesti, endise Liivimaa kubermangu põhjapoolne osa, oli selles mõttes Põhja-Eestist mõnevõrra paremas seisundis, Julius v. Eck-
ardt'i väärustliku teose „Livland im acht-
zehnten Jahrhundert. I. Bis z. J. 1766“ (Leip-
zig, 1876) tõttu. Põhja-Eesti, endise Eestimaa
kubermangu, kohta on meil seni modernse
uurimusega täiesti kasustatud (kurgi dor-
sona, ühiskute päätükide ulatuses) Hasso
von Wedel'i dissertatsioon „Die Estländische
Bitterschaft und ihre Institutionen, vornehm-
lich zwischen 1710 und 1783“ (Berlin, 1930).

Eesti ajaloo seisukoht on XVIII. sajand
seni veel täies ulatuses määritlemata. Naevast
võibki loota selle peatselt teostumist, sest
vastavate eeltööde puudumisel reistarse
õige suue ja senitundmata arhiivainese
ees, mis peab andma vastuse nii kõige
üldsematele küsimustele kui ka kõrval-
sematele üksikasjadele.

On veel küsitav, kuidas läheneda
sellele suuele valgele laigule eesti ajaloo
„kaardre“, kas jälgida monograafiliselt
mõnda spetsiaalprobleemi või kasutada
orienteerumiseks ja lähilõike saamiseks
mõne vähema regionaalse ühiku, näit.
kihelnonna, ajaloo üldkäitlust.

Häesolev kirjutus XVIII. sajandi ajaloo alalt erineb kihelkonna ajalooa küll antud teema tõttu, kuid selle autorile näib nüüd, mil vastavad arhiivid on läbi töötatud kirjutise ulatuse kohaselt, et eesti rahva ajaloo huvi: des on selle sajandi ajaloo käsitlemine kihelkonna ajalugudena eelistatavam, kuigi see ilmselt nõuab laiemaid arhiivuurimusi, kui mõne üksikuurimuse uurimine. Nii on sellers kirjutises tulnud läbi töötada 14 eri arhiivi, mis enamikus asuvad küll koondatult Tartus, Riigi Kerkarhiivis, kuid jävti ka väljaspool Tartut.

Senisest intensiivsemat kohalikku ajaloo uuri: misele viindumise vajadust on kirjuti kuju: kalt mõnutanud H. Kruus ¹⁾, tehes ettepanem: - asuda süstemaatilisele Eesti kihelkonna: ajalugude koostamisele. Õigusega arvas ta, et "kihelkond on ajalooliselt kõrge tervikulisem, kindlailmelisem ja rihtlasi eripalgelisem regionaalne ühik, ületades sellisena mi maa: konna kui valla." Puhtkirjeldikust organisat: sioonist kujunes kihelkond ka kommu: naalses ühikus, kujundades terviku hoo: lexande, teede, posti, koolide jne. korraldamis: ses ning hirklemisruundade kerkendamises ²⁾.

1) H. Kruus, Eesti kihelkondade ajaloo koostami: sest. Ajalooline Ajarini IX (1930), lk. 117-120.

2) Ibid., lk. 118.

Enimküsimused jääb siiski, kas kihelkond on ka asustusajaloolisele uurimisele kõrge sobi-
vamaks ühikuks, kuna mit mõnelgi puhul ki-
helkonna piirid ei ühtu külapiinidega.

P. Johansen on tähelepanu pühitanud eesti kü-
lade ajaloo koostamise tarbele, andes iseigi neis
käsitlemises soovitatavate ühiküsimuste loendi:
„läbi uude ta arheoloogiline eelajalugu, seletada
ta nimi, edasi koguda kõik väljanimed ja jälgigi-
da väljadejaotust küla vanade ja uute kaartide
järelle kuni käesoleva ajani, võrrelda talude ja
nende kõrvalhoonete asetust kui ka ehitusvi-
vi teiste naaberkülade omadega, kujutada tar-
vitusel olnud endist talunduskäitust (Wirt-
schaftsbetrieb) riies kõikide ühiknime ja
tarbimistade nimetustega ja eriti alla kirjutu-
tada kõikidele külalainikkudele rihiised ka-
sustised. Juude lisama peab veel küla väli-
se (poliitilise) ajaloo, tema valdajad, vahe-
korra mõisaga, talupoegade avalikud ja era-
kohustised, nende päritolu (genealoogia) ja lõ-
puse nende keele murdelised iseärasused“ 1).

Peab tunnustama, et nii mitmedki küni-
mused on selles rihiised ka kihelkonna aja-
loole, kuigi nende käntlus viimases ulatuses
ei ole võimalik kõrgi detailideni. Päälegi
on Eesti ajaloo XVIII. sajandi asustusajalugu

1) P. Johansen, Eesti asustusuurimise riiesan-
deist. Ajalooline Ajanäsi IX (1930), lk. 18.

mõnes suhtes palju vähemas ulatuses määrava tähtsusega, kui XVII. ja XIX. sajandil. XVII. sajandil kujunes kindlaks muistse põldude tükkeldamisest asemele nn. Rootsi „solskifti“ süsteem (põldude planeerimine võrdseisus rindades), mis püüis kuni XIX. sajandi keskpaigani, ilma et XVIII. sajand siia oleks toonud mingeid olulisi muudatusi. XIX. sajand oma talumaade mõisastamisega, talude müümise „punase joone“ pe. tõttu tõi teistkordse põhjaliku muutuse¹⁾ mille nüüd mõisate osas täies ulatuses rumber korraldas Eesti iseseisvuseaegne maareform. XVIII. sajandi asustusuurimisele on suurem tähtsusega selleaegse kaardimaterjali äärmiselt vähene ulatus, nii et selles oleme puhtud otsuste ja väidete tuletamiseks XVII. ja XIX. sajandi kaartide võrdlemisele.

Üks peätükk asustusajaloolises uurimises tuleb XVIII. sajandi puhul siiski täies ulatuses esile – nimelt Põhja-õja ja katu tõttu trühjans jäänud talude ja külade uuesti asustamine (mis peamiselt rajaneb siiski vaid rahvaarvu kasvamise probleemile). Põhja-Eesti kohta on sellenahane uurimine Eesti arhiivide aimesele toetudes rikkalikult teostatav, lõuna-Eesti puhul läbi viidav ainult dõiti arhiivide abil.

1) P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXIII (1925), lk. 79.

- Ühe küla ajalugu ei lubaks anda küllaldast läbilõiget "tundmata sajandist" ja nii on järgnev kirjutus teadlikult huvitunud kihelkonnakäsitlusest sajandi raamis.

Kihelkonna valikus on käesoleval korral otsustatud Harju-Jaami kants. Osalt selle tõttu, et Põhja-Eesti ajalugu kipub jääma Eesti iseseisvuseaegses historioograafias suhteliselt mõnedama käsitluse osaliseks, kui Lõuna-Eesti ajalugu. Suurelt osalt aga põhjusel, et Põhja-Eesti kihelkond on kodumaal leiduva arhiivainese abil võimalik täielikumalt uurida lõuna-Eesti kihelkondadest, kui püüdnud XVIII. sajandiga. Valikus mõpitas kaasa ka tahe uurimisobjektiks võtta mitte mõned "ajaloolise kuulsusega" kihelkonda, nagu Keila jne., vaid valgustada üht tavalist, "igapäevast", läbilõikelist normaalkihelkonda.

Ilukirjanduses on Harju-Jaami kihelkonnale tähelepanu juhtinud Ed. Nilde romaan "Kui Anija mehed käisid Tallinnas," ajalookirjandusest on ainsana mainitav Harju-Jaami kiriku 50-aasta juubeli puhul ilmunud brošüüri, "Mineviku mälestused Harju-Jaami kihelkonnast" 1), mis juubelilaulude riisepühatuses

1) Tallinnas, 1913, 36 lk. - Selles erinevad välja- võtted kirikukroonikast on teinud köster G. Sandberg. Sama tekst, mõningate ebakohaliste lihen- dustega on avaldatud toleaegse õpetaja A. Kõrremeri poolt "Ristirehva päripäeva-lehes" 1913.

toob rea väljavõtteid kirikukraamist, lihtsas kronoloogilises järjekorras ning sündmuste läbitöötamist taotleb.

Kihelkonna ajaloo koostamiseks kasutatud arhiividest väärab esimesena mainimist kohaliku kiriku arhiiv, mille vanem osa, määrates nr XVIII. sajandi raamatuid ja kirju, on lõhestatud kahte jaksu - osalt leidub see Tallinnas, rüütelkonnas teeninud perekonnaseisu-aktide arhiivis, osalt Tartus, Riigi Meskarhiivis, Eestimaa konsistooriumi arhiivi üle antud ühiskondlike koguduste arhiivide sajas.

Andmete rohkuselt on eriti huvitav PaA:is (=perekonnaseisu-aktide arhiivis) leiduv vanem kirikukraam, mustast nahast köide, kaanetiitliga „Kirchenbuch von St. Johannis im Flargen 1713“, kuna erilehel lähemalt on päälkirjana: „Kirchenbuch zu St. Johannis im ost-Parrien eingerichtet und angefangen von Heinrich Christophoro Wrede. Pastore. Anno 1712. den 2. Januarij. dithera A.“¹⁾

See kirikukraam erineb teistest omasamaarist kihelkonna descriptiooni ja sündmuste-diaariumi tõttu, kuid ka tavalistes hingekirjalistes rüütelkonnas näitab ajaloolist huvi, tuues näit, vähegi silmapaistvamate sündmuste puhul, sündud talupoegade eluloolisi andmeid, surnu põhjuse jne. Sissejuhataivate märkuste järel on kirikukraam kiriku ja kihelkonna ajaloo

1) Järgnevas toiteitud „KB Wrede“.

kuni Wrede ajani. Samas leidub detailne kiriku kirjeldis, haaakividest on antud isegi täpsad joonised. Kogudust ja kihelkonda kirjeldades loendas Wrede kõik mõisad, külad ja talud, ning neis pärast katku veel elavad talupojad, võrdlusmaterjaliks esitades kõrgi talupoegade nimed a. 1700. Enne Wredet Ilari-Jaanis teetsenud pastori loendile järgneb rii-vaade kiriku varandustest, rissetulekutest ja väljaminekutest, kiriku eestseisjast, viritatroomidest, pastori rissetulekust, köstrist, koolist ja „mitme-
 ngestest arjadesst“. Sündimute registre algab aastast 1711, samuti nagu abiellumute, surmude ja keelitatu-
 te registrid. Diaariumi kujul on kirjeldatud kiriku ja kihelkonna olulisemad sündmused Wrede ajal (pärastiste õpetajate postet on selle päätüki ruumi kasutatud vaid kirikukonventide protokollide rirerekandeks). Raamatu lõpposas leiduvad kiriku rissetulekute ja väljaminekute rirerekanded, alates a. 1714.

Wrede huvi arhivaalide, kui ajaloolise algainese, suhtes tõendab veel see, et ta varasemate kiriku-
 raamatute puudumist kahjatsedes väidab, et need tavaliselt kaduma lähevad õpetajate surma järel
 te pärijate kätte sattudes. Selle paha vältimiseks soovitas ta Tallinnas, doonnikiriku juures aseta-
 da maakinikute arhiivi¹⁾. See huvitav soov pole
 siiski tähistanud Wredet enamski kirikuarhiivi
 lammutamises. Ilari-Jaanist lahudes ja
 asudes Tallinna Oleviste kiriku õpetajana ja
 superintendendina, võttis ta kaasa peaaegu kogu

1) KB Wrede, lk. 1-2.

kiriku arhiivi ja andis selle esade kaupa tagasi alles 15-20 aastat hiljem. Ülem-kirikueestseisja meeskonnas Stael v. Flobsteni nõuete pääle saatis ta 1755.e. jaanuaris tagasi kirikuraamatu a. 1689-1710, rea vinitatsiooniprotookolle, eestikeelse „Kässi Ramat'u“ jm., kuid terve vöda dokumente jäi veelgi tema kätte, nende hulgas kõige varem, praegu puuduv, kirikuraamat XVII sajandi keskeel. Viimast lubas ta tagasi saata siis, kui ta suvel soojemate ilmadege võimalikuks leiab seda üles otside emast kolimise tõttu inxa veel korratuses olevast raamatukogust¹⁾. See otsimine on viibinud aastaid ja alles 1761 võis toovõrdne Harju-Jaani pastor Bidberg teatada, et on vastu võtnud Wredelt 10 vana nupliki ja vaxatsioonid, 4 vinitatsiooniprotookolle, 2 kirikuraamatut, 3 endist regulatiiv-maansude raamatut, 1 oarsakeelse käimiraamatu ja veel ühe kõihte in folio²⁾.

Konkristoornumi arhiivis (mis deponeeritud Tartusse, Riigi Kerkarhiivi) leidub praegu Harju-Jaani kiriku arhiivist eelmainitud kirikuraamatu fragment 1689-1710, armulaual käimute nimistud 1771-1810, konkristoniaal-reskriptid 1820-1834 ja sünoditerse puutuv materjal 1811-1833, konvendi-otsused, repantatsioonid ja muud Harju-Jaani kiriku kohta kärvad kirjad 1651-1778, vinitatsioonide protokollid 1695-1864, regulatiivmaansude raamat

1) EKA, H-J, Papiere 1651-1778. H. Ch. Wrede kiri Stael v. Flobsteimle, Tallinnas 1755, jaanuar 17.

2) EKA 396, Acta de anno 1762, Bidbergi memoriaal 1761, november 30.

1816-1838, Bohmi ja Wiede kapitali dispositsiooni-
arveraamat 1779-1845 ja lõpuks arveraamat
õpetaja elamu ja aida ehitamise arjus 1816-1844.

Kiriku juures kohapääl leiduvad praegu arhi-
vaalid alates a. 1811¹⁾.

Nallaarhiivide aines ulatub ainult XIX. sajandi
keskpaigani oma vanemas osas²⁾.

Mõisate arhiivid on enamikus nähtavasti hä-
vinend, eriti 1905.a., mil Harju-Jaanis 8 mõisat
kannatas rüüstamiste ja põletamiste all³⁾. Otse-
selt on teada Kiviloo mõisaarhiivi hukkumine
tules 1905.a.⁴⁾ Raariku ja Kambi mõisaarhi-
ivist teame, et neis leidunud 14 pergamentrii-
kut deponeeris krahwinna Elisabeth Sievers
1895.a. aprillis Estimaa rüütelkonna arhiivi, tingi-
musega, et neid võib säält tagasi võtta kõik koo,
mitte üksikhaaval⁵⁾. Praegu need rüütel-
konna arhiivis puuduvad ja pole teada, millal
need säält on eemaldatud. — Pääle nende mõisa-
rüütekute, mis on avaldatud Bunge ja Tõlli „Brief-
lade's", võib Harju-Jaani kohta käivatest mõisa-

1) EKLA, EKSA, Leida Haru, Ajalooline traditsioon
Harju-Jaani kihelkonnast, kogutud 1930a. suvel,
lk. 6.

2) Ibid., lk. 7-9.

3) Ibid., lk. 6.

4) -d, Harju-Jaani kihelkond. Kodu (Päevalehe,
Aja ja Hoidu hinnate kaasanne) 1913, lk. 7.

5) ERüA AIV 242, Missiv 1895, fol. 198.

ürikulist mainida veel neid, mis omaaegse Anija omaniku, erukindralmajori Stael von Holsteni poolt annetatud Lõge von Manteuffelite genealoogia koostamiseks, ning mainitud uurimuse osana trükiti ilmunud a. 1894¹⁾. Flajju-Jaani vanemaks ajaloos on eriti väärtustatav ka „Liv-, est- u. kurl. Urkundenbuch“.

Romket materjaali Flajju-Jaani rootsiaegse sündimustiku ja olustiku kohta leidub eriti Eestimaa rootsiaegses kindralkubermeni arhiivis. Kihelkonnanaajaloolises uurimises on see arhiiv siiski mõnevõrra raskesti kasutatav, olles veel korraldamisel ja mitte omades eriregistreid. Vene aja alguse ning esimese sajandi kohta säiluvad suured ja seni vähe kasutatud ainesekogud Eestimaa kindralkubermeni arhiivis (protokollid, republiikidekoogu ja restitutsioonikomisjoni protokollid) ja Eestimaa riiklikomissiooni arhiivis (restitutsioonikomisjoni aktid, riiklikomissiooni protokollid, toimikud ja aktid jne.). Selmaimitud perekonnaseisukartide arhiivis kõval on riiku- ja kultuurilooliselt väärtuslik Eestimaa konsistooriumi arhiiv (protokollid, nn. „Acted“, mis sisaldavad kõigi kihelkondade aastaaruanded, jm.) Katkujärgse rahvastiku koostuse, arvu ja majandusliku olundi käitlusest ei saa arvestamata jätta „Estländische Literatur-Gesellschafti“ raamatuseisust lei-

1) H. Lõge von Manteuffel u. E. von Nottbeck, Geschichte der Familie Lõge von Manteuffel ehstländischer Linie, Reval, 1894, lk. (III), 111 j.

duvat manuskripti 1712.a. inkeriitsiooni andme-
 tege, samuti ülemmaasliku arhiivist 1716.a.
 inkeriitsiooni andmeid. XVIII. sajandi mitmelord-
 sete adramaade reingronide tulemused koos sama-
 aegsete varuraamatutega sisalduvad Eestimaa
 kroonu palati arhiivis. Esmajärguline ja seni kõr-
 vale jäetud aines talurahva olusena uurimises
 peitub meeskohutute arhiivis. Kuud Harju meeskohutu
 arhiiv on seni korraldamata ja siinse nimistut,
 nii et lahtisus peab jääma, kas käesoleva kir-
 putise autouel on õnnestunud sellest arhiivist
 võike olulisemat leida. Muema aja kohta väärub
 tähelepanu Eestimaa kubermanguvalitsuse riikliku
 toimimutesena. Eestimaa alammaaslikute ar-
 hiivaalid on korraldamattuse tõttu samuti vaid
 osaliselt kasustatud. Talurahva vabastamispäe-
 vilt on eriti hinnatavaks Eestimaa Talurahva Sla-
 duse teostamise komisjoni arhiiv. Päämmiselt järg-
 nevat teoorise aega, kuid mõne mõrusega ka
 pänsõruse aega, puudutab Eesti Kirjanduse Seltsi
 ülesandel Harju-Jaanist kogutud ajalooline
 rahvatraditsioon (aruanne Eesti Kultuuriloolise
 arhiivis). Õpetatud Eesti Seltsi kogudest on mainitan
 E. Kõrberi kollektanea kodumaa mainimiseväärs-
 mate kohtude kirjelduste ja piltidega (osalisades
 Kirilao varemete joonise XIX sajandi algust).

Loeteldud arhiivide ulatuslikud ja uurimustes
 seni väike kasustatud kogud ongi päämmises
 allikaus Põhja-Eesti kihelkondade ajaloole. Ühes
 sellega ka järgnevale katsele XVIII. sajandist Harju-
 Jaani kihelkonna ajaloost ülevaate saamiseks.

Kihelkonna geograafiline ülevaade.

Harju-Jaani kihelkond¹⁾ asub Ida-Harjumaal, niivõttes lõunas Kose, läänes Jüri, põhjas Jõe-
lääntse ja Kuusalu ning idas Kuusalu kihel-
konna ja Järvamaa piire. Kihelkond koostub peä-
miselt Paariku, Penimegi ja Anija vallast, kuid
naabab ka osi Rae ja Alavere vallast.

Tihedamalt asustatud on kihelkonnast lavi
vöö põhjast lõunase kihelkonna keskosas.
Kaugemas läänepoolses osas läbib kihelkond
„Suure (Varda) soo“. Kaugemad idapoolsed osad
lähenevad Hõitjärve soodele ja naabuvad osi
Aegviidu suurmetsadest.

Tihedalt asustatud vööd läbib läänes Jõe-
lääntse, idas Jägala jõgi. Järvedest on mai-
mitavaid lõilassame, Kiie, Anija ja Paariku.
Kihelkonna soode tagust asendit (mida rõhu-
tab ka muistne nimi – Saientacken) tähis-
tavad veel loodes Järsiraba ja põhjas Sihuri-
mäe soo.

1) Kaardimaterjalist kihelkonna geograafilisest üle-
vaatusest mainitagu nim kaardid reduktsiooniga kihel-
konna üldkaarti, EKV A G V³, m. 34, 35 (Saiantacken eller
Johannis Soehn uti Harrien), kindralstaabi kaarte
möödus 1:126000 ja Harju maakonnavalitsuse välja-
annet „Harjumaal kaart“ 1:126000 (Tallinn, 1926).

Üldiselt iseloomustades kuulub Harju-Jaani kihelkond Loode-Eesti lava-lausmaa piirkonda. Laugvalingas maapind on tingitud jasti kaljualuspõhja ja relieefist, jasti õhukesest, ebatasasest moreenikattest¹⁾. Sellega kuulub ta Loode-Eesti suurnurmele ja piismitude valdkonda oma läänepool ja lelle-Aegviidu suurmetsade ja rabade valdkonda oma idaosas. Harju-Jaani läänepoolset võiksid suurte kultuur-alade poolest võrreldavaks olla Keila ümbuse, Jõelehtme ja Rapla kaguosa kultuur-alad. Idaosas piiravad kihelkonda kaugelemaal Sooda ja Valgejõe ümbuse suured sood ja rabad, lähemal aga enamasti osised seega- ja oksametsad. Põldurid ja mihurid on selles osas harva²⁾.

Asulaid ja maisteid arvestades kuulub kihelkond suuremas osas Tallinna-Rapla ümbrikülade ja tiheda teestiku valdkonda. Ahel- ja tänavakülalised on harva, enamasti ühmituvad väikesed õued ümbrikülades³⁾. Iseseisvusaegne maareform mõjustab nim külarühmituste muutumist palju enam kui möödunud sajandi suurtalumaade mõisastamine, nii et kuht ümbrikülade (- milline tüüp on iseloomulikult noogu XVIII sajandi kestel-) valdkonnast praegu vaevalt veel saame kõnelda. — Kihelkonna idaosas maandub Lõuna-Aegviidu haja-asulate ja hõreda teestiku valdkonda, milles domineerivad teede vähesus ja ümber- ning eraküed⁴⁾.

1) J. G. Granö, Eesti maastikulised üksused. Loodus I (1922), lk. 118.

2) Ibid., lk. 208-210.

3) Ibid., lk. 263.

4) Ibid., lk. 263.

Prof. Granö liigituse järgi Eesti kolme elemendi maastikkude tabelis kuuluvad Anija ja Alave: re vallad Aegviidu loonlevate jõgede ja väikejär: vede, suurmetsade ja rabade ning hajak- asulate ja mõnede teestiku maastiku rühma. Raasiku, Peningi ja Rae vallad selle vastu rühmituvad Hageri loonlevate jõgede, puismittude ja nurmede ning sumbrküladega ja tiheda teestiku maastikku¹⁾.

Pinnaroomielt kuulub peaaegu kogu kihelkond laiaade tasandikkude ja harvade madalate küh: made ning künniste valdkonda, mis küünib kuni Kehra jõoneni. Raasiku, Anija ja Kehra vahel erineb „võrdlemisi vähe tähelepanudava suhtelise kõrgusega küngaskühme ja -künniseid, mis Haju- Jaani kirkiku ja Anija mõisa vahel on omandanud loode- kagu suuna, andes maas: tikuile viinulisuse ilme. Edasi laiuvad vastu Viru- ja Järvamaa raja ainult laiad sootasandikud“²⁾.

Lõuna- Haju- ja Järvamaa kõrgendikelt Haju- Jaani pi: ridese pöudes muutub kohati ka jõgede iselood.

Nii jõuab Jägala jõgi Kehra ja Kaunisaares vahel „ajurüha- külmudele, millest tal tuleb lä: bi uuristuda. Ajurüha all ei ole ka peaaegu mitte kaugel, tehes tihti taristusi jõesängi uurista: misele, tekitades mitu karestikku, kus pae peal on kruusa ja vähemaid kiva rändra: nude ja munakatega, mis vahest kerkivad üle veepinna, suuremal arvul kerk voolu, rünni: tades metraga kattunud jõesaari“. Jõesoppides leiame säälet ängi järve, mida varem on

1) Ibid., lk. 272.

2) J. Rumma, [Haju] maakonna geograafiline ülevaade. 1922 a. üldrahalukogemise andmed, vihk VI, Haju ma: kond ja Tallinna linn, lk. 7-8.

Kasustatud Jehra mõisa kalakorvatusel-kohaus 1).

„dooduseimena“ on kirjanduses laiemalt tuntud ujuvad saared Kiviloos lossi tiigis. Nimelt oli XIX. sajandi algul, ja võimalikult juba XVIII. sajandil, osa sellest kaunis rüüganast tiigist kinni karvanud. Öötsuv pind oli niiki mi vastu pidav, et sellelt, ja aaste võidi mita kõarkjasegast hema. Sellest kattepinnaast lahtimurdunud osadest ongi tekkind tiigi pinnal ujuvad saared 2). Narem oli tiigis need saari õige mitu, praegu ainult 2. „Ühes neist on umbes 300 ruutmeetrit, teine aga vähe suurem... Saarekete pinnal kasvab praegu kaunis pimek luhtheim ja väikesed punaka koorega peajupööõõsad; teisel saarel leidub koguni põlvikandki“ 3).

Säälsamas asuvad Kiviloos muistse piinropi: lossi varemed on õige kõdunenud ja varisenud. Kluid veel XVIII. sajandi kerepaiku lossi toomis mõningad ruumid on õlnud elamis kõllbulinaud 4).

— Mullastiku huumusero on üldiselt õhuke ja moräänide jäämetega ning praekildudega segatud.

- 1) G. Nilberg, Haajumaa. Tartu, 1921, lk. 156-157.
- 2) J. H. F[austus] g[enannt] F[elicitus], Die schwimmenden Inseln beim Schlosse Feffeuer. Inland 1836, nr. 694.
- 3) G. Nilberg, Haajumaa, lk. 157-158.

4) Priatigroonis Kiviloos lossist möödunud sajandi algult leidub ÖBZA:s, E. Körber: tuntud manuskrptis „Vaterländische Merkwürdigkeiten. Erste Theil. Topographie und Geschichte der vornehmsten alten Schlösser, Klöster und anderer merkwürdigen Orte in dieß: Bist und Curland, in alphabetischer Folge mit gehörigen Grundrissen und Abbildungen ansicht gestellt durch Eduard Körber Prediger zu Wenden. 1802.“
 — Cf.: A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von dieß. und Bistland, I (1774), lk. 351.

Sellest põllupinna väheväärtuslikkusest on tingitud nurasunduste puudumine Põhja-Bestis. Harva on säälsetes külates üle 30 talu¹⁾.

Küla on Põhja-Bestis XIII. sajandil olnud ainu-
esinduvas, kuna nüüd enamikus leiame ük-
siktalused, mis küll üksteisest kurgi kaugel
ei ole ja korraks ikka veel nimetatuse kü-
laks. Liber census Daniae ajastust leidub Põh-
ja-Bestis ainult seitse üheadrakaalist asun-
dust (= talu), kõik teised olid külad kuni 70
adrakaalist ulatusega²⁾.

Järenevas vaatleme lähidalt mõningaid
määrmeid Harju-Jaani asustuse kujunemisest.

-
- 1) P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 47.
 - 2) Ibid., lk. 47.

Männmeid Harju-Jaani kihelkonna
asustuse kujunemisest kuni XVIII. sajandini.

XIII. sajandil ei moodustanud Harju-Jaani praegused alad veel omaette kihelkonda, vaid kuulusid enamikus Jõelentme kihelkonda ¹⁾.

Muinasasustus, st. Eesti muistselt iseseisvuseajast, on paigustunud, mit palju kui seda võime järelle- da arheoloogilistest leidudest, peamiselt samuti nagu praegu. Rohkeid kalmi on selles kihelkon- nas teada naine ajast. Nii Kiviloos mõise põllul, Peningis samuti mõise põllul ja Igarere külas Välgaku talu maadel, Perila külas Sepahansu, Hinnu, Mihkli ja Mätliku talu maal, Raasikus mõise põl- lul ja Hõlgavas Nõlevaimu ja Henna talu põldudel. Lisandub veel nida mulla- ja katrikukalmi, kabeli- mäenid jne. Ebakindlalt määratavaks linna- mäes (resp. pelgupaigas) on linnuvõhmas Igarere küla lähedal soos. Hiini on teada Amjast ²⁾.

1) C. J. A. Pauker, Der Güterbesitz in Esthland zur Zeit der Dänen-Herrschaft, nach Jacob Langebek's, Peter Friedrick Suhm's und Georg Magnus Knipffer's topographischen Be- merkungen zum über Census Daniae mit einigen Zusätzen herausgegeben von —. Revel, 1853, lk. 66.

2) J. Jung, Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Ko- halised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tal- linn, 1910, lk. 62-69.

Muistse asustuse ühinevus oli „kiligunde“, jagunedes paljudes sarasteks. Selle keskkohana võib arvata tulla suurem küla, ühes rea lisaküladega, kuid mõeldav on ühiku kujundamine ühiselt kasustatavate maade tõttu mitme suurema asunduse poolt¹⁾.

Libri census Daniae' aegseist küladest võiks min näitena adramaade arvestusega loendada Saintarae (VIII), Kaeris (VI), Kallis (III+III), Piraevaerae (VIII), Ubbianes (IX), Urwas (V), Sambas (X), Halenhabus (VIII), Kiumbala (V), Parrol (III), Keamol (III), Hg: naegus (III+III), Kõhoy (XV), Pirsö (V + VIII?) ja Hetherae (V+V) 2).

Eluvitavaid kaalutlusi võimaldab Raariku puudumine libri census Daniae. Asustamata ei võinud Raariku sel ajal enam olla, sest kohta mainitakse teisel pool 1250-daris aastais ja pea antakse ta nurus - 20 adramaad, mida ometi ei jõutud saavutada üle öö. Kuid Raariku puudumist d.c.D.'s selostab dr. Johansen reeglga, et lahingunohal ja selle ümbruses, kus palju verd valati, ei ristitud rahvast otseselt, vaid alles teatud aja möödumisel (- libri census Daniae on dr. Johanseni oletuse järel koostatud mas ristiusustamisel üksikute preestrite poolt eritatud nende ristitud külade nimestiku alusel). Võrreldes dāti Hlandriku kroonika märgmeid eestlaste võitlusest taanlastega pärast 1219. Tallinna lahingut (XXIII, 2; XXIII, 6), jõuab dr. Johansen otsusele, et pidi olema veel üks suurem lahing taanlastega. Et Raariku see koht näib olevat, tõendab mitte ainult ta ristimata jätmine (mis seda arusaadamatum, et kaugemal

1) P. Johansen, Siedlung u. Agrarwesen, lk. 36.
 2) C. J. Q. Pauker, Der Güterbesitz im Skotland, lk. 62-68.

asuv Kose kihelkonnas enne ristitakse kui Raasiku), vaid ka kohaliku rahva mälestused ningist "munga lahingust" Raasikus ja väike Käpa põgi, mis võib oma nime pärinud olla sõjakalmetest¹⁾.

Vallutuse järel said ranslased nuursaraste peremeesteks, kitsendades ja muutes seega endiste ühiskonnastuote alu. Harju-Jaanist on selles näide Saegatare ja Raasiku ühinest kalastusõigusest ja arvatakse, et muistki ühiskonnastuudest veel a. 1254. Vastavate külad valdajad, Padise abt ja Tallinna piiskop, rajasid kindla piiri - maa läänepool põge jäi Raasiku kloostri talupoegadele, idapool - Saegatare piiskopitalupoegadele. Viimased kaotasid seega läänesaraste kasutamiseõiguse, kuhu Padise abt asutas uusi külanõid. Tekinud tüli oligi abt nõudvalt sunnitud lubama piiskopitalupoegadele läänesaraste kasutamise, kuigi ikka teatud aegadel²⁾.

Mitmeti on maa asustamine eest ka Harju-Jaanis hoolitsemud trüsterlasemungad. 1266 kinnitati neile mõisad Paete, Raske, Sanne ja Padis, ühes õigusega nende piirides uute asunduste rajamiseks. 1283. a. leiamegi juub varem tundmata kohti, mis Raasiku ja Saegatare vahelises sarases, mille tüüpiline kivistlõõne eelmises lõikes, nelj uut küla - Theste, Kenkye, Sackelevere, Kurkele ja Lykevere³⁾. Muudugi jatkus samal ajal ka tavane maa asustamine. Perilast mamtase d. c. d. ajal (seega ca 1250) aruelt Periel, Silmel ja Hæunops, 1298 a. aga, pääle Pygele vemi ja mõisa, veel kuus kohta, mis d. c. d.'s ei enne⁴⁾.

1) Tallinna linnaarhiivi assistendi R. Kerkmani kirjalikud määrmed dr. Johansen'i ettekandest Berlimas Kirjanduse Seltsis, kirjas käesoleva kirjutise autorile 16. X 1931.

2) UB III, 270; VI, reg. lk. 25, nr. 542; II, 652; III, 1118 ja 1345; P. Johansen, Siedlung u. Agrarwesen, lk. 42-43.

3) UB III, 399a; III, 486a; P. Johansen, op. cit., lk. 97.

4) UB VI, 2763; P. Johansen, op. cit., lk. 98.

Ääremaade uudisasunduste tunnuse näidab dr. Johansen esinevat kohanimede lõpus -vere. Selle hüpoteesi kohaselt on need asundused rajatud ajal, mil ruute külade jaoks võeti tarvitusele metsamaid söönumaadena. Ajaliselt võis see sündida 12. sajandi algust kuni 15. sajandini. Nende külade keskmise suurus oli liiber census Daniae ajal 8,05 adramaad, kuna normaalne keskmise tol ajal oli 11 adramaad. Järjekindel adramaade vähenemine on selgers tõestuses hilisemale asustamisajale. Tõendus selleks leidub ka Harju-Jaanis. Nimelt põlnud Dünamüünde kloostril liiber census Daniae ajal riitaki asundust, mille nimi oles lõppenud silpidega -vere. 1266.a. lubas Taani kuningas kloostril selle maa-ala koloniseerida ja 1283 a. on munkadel nende vanade asunduste piiras Saarelevere küla (nüüdne Saare küla Harju-Jaanis). Järgelikult pidi see küla tekkinne pärast a. 1266 1).

Elavama asustamise hooandjaks sai ka rüleminek kahevälja süsteemile kolmele väljale.

Eesti muistsed põllundust võib arvata kaheväljasüsteemis, seega kasutati põlde asustati vahelduvalt kesa- ja külviväljadena. Süsteem on loomulikult vähem intensiivne kolmeväljamajandamisest, kuid halva põllupidamisena ja asustuses küllaldase maaõde leidumise tõttu edukalt kasustatar. lähemad teated kaheväljamajandamisest puuduvad, kuid ole:

1) Johansen, op.cit., lk. 58-60; UB III, 399a, 486a.

tada võib rui- ja talimõis korrapärasest järgestust. Viljadest tunti rukkeid, odra, kaeru ja nisu. - lähemad teated rülemineerust kolmeväljalisüsteemile puuduvad, kuid võib arvata, et selle otsustas XIII. sajandi teine pool. Muudugi võis mõnede rüis kohtades kaheväljalisüsteem eelistatud olla veel sajanditeks, kuid kolmeväljalisüsteemi intensiivsusest rajas suurenenud vilja väljavedu, tingides produktiooni tõstmist. Produktiooni kvantumi suurenemine mõjus rahvaarvule ja seega omakordsele uudsasunduste rajamisele ¹⁾. Elav asundamine pidi viima senistes küladest tööjõu minimumini ja seega veelgi suurendama vilja rüleyäski.

Säärame asustamise areng, mis kestis, võimalikult väheemas tempos, orduaja lõpuni, paisati seegi Vene-diriivi rõõs ajal - nii talupõlgede, kui adramaade arv muutus kõrkuvaks isegi lähistikuste aastate piires.

Võtame näite Raarime suurmõisast, mis 1586.a. ulatus 104 adramaale ²⁾. Mõine jagunes kolmeks vaksuks - Thesselkyuer, Puyat ja Pitkow. Esimeses vaksus arvu Thesselkyueri külla moodustand 1567.a. 14 adramaad, 1572.a. oli neil samuti 14 adramaad, kuid lisas 1 rüisjalga ja 6 vabadirku. Kahanemist näitab aasta 1574, loendades ainult 12½ adramaad, kuid juube järgmisel aastal, 1575, leiamme 15 adramaad, 1 rüisjala ja 6 vabadirku maad veel lisas. Sama kõikumine toimub teises selle

1) Johansen, op. cit., lk. 83-85; UB I, 565.
 2) P. Fahn. von Ungern-Sternberg, Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands VIII 1-2, lk. 90.

vaku külas, Raasikus. 1567.a. ol. pääl 21½ adramaad ja 6 vabadimeku, 1572.a. 21 adramaad ja lisaks 1½ adramaad ühes 3 rüütsjala ja 2 vabadimega, 1574. a. esimesel ainel 17½ adramaad, kuid 1575.a. uuesti 20½ adramaad, 3 rüütsjale ja 2 vabadimeku¹⁾. Samalaadseid näiteid võiks tuua ka teistest mõistest. Kõikumist ei saaks siin seletada vakuraamatute puudulikuma koostamisega, kuna näite on selles liialt rildne.

Iluvitavaks näitus on samast ajast vaba-talupoegade arvu langus. Võtame näite Kiviloos mõisast. 1566.a. oli Kerkvere külas 12 adramaad, 1570.a. 10½ adramaad ja 7 vaba talupoega, 1587.a. aastal oli suurenenud adramaade arv kuni 11½, kuid vabu talupoegi on ainult 3, ja lõpus 1617, ja 1620 mairmitakse ainult 10 adrintalupoega. Parila külas oli 1566.a. 9 adramaad, 3 rüütsjale ja 6 vaba talupoega, kuid 1617. aastal 9 adramaad, 7 rüütsjale ja 3 vaba talupoega²⁾.

Üksikud talud hävinesid jatakavas sõdades jäädavalt. Nii leiame Kiviloos 1566. ja 1570. a. ühe adramaalse Lepikupere talu, kuid hilisemais Rootsi vakuraamatuis see enam aienne³⁾.

Nende sõdade laastamise järged polnud veel kadunud redutsiooni ajast, mil me igast mõisast leiame teatava arvu adramaad, mis on asustamata, kuregi see arv ei ole enam eluliselt suur. Nii oli Perlas 1686.a. asustatud 21½ adramaad, tühi 5½; Raasikus - asustatud 75¾ adramaad, tühi 7½ ja Anukülas (1688.a.) asustatud 44, tühi 5 adramaad⁴⁾.

1) C.J. Pauwen, Ebstlands Landgüter und deren Besitzer zur Zeit der Schweden-Herrschaft. I. Herren. Revel, 1847, lk. 54.
 2) Ibid., lk. 57.
 3) Ibid., lk. 57.
 4) ERKA, A-35, Ebstländisches Inquisitions Buch, uelien dem District Harrien

Üksikarjalikumad teated on meil reduktsiooni ajast ka mõisate ja talupoegade majandusliku olundi ja tööpuudude arvu kohta.

Võrdluses eritatakse nim andmed Perila ja Raasiku kohta. Perilas oli 1688.a. talupoegi 35 (näl tööpuhri vendi 6 ja poegi 68). Neil talupoegadel oli kogu 48 hobust, 76 hänga (+ 29 noort hänga), 92 lehma (+ 19 varakat), 205 lammast ja 136 siga. Suvetoopäevi tuli teha mõisale 250, talvepäevi 128. Varumaha mausti kogu 42 varakatelt ja 24 ööni, rukist ja otri mõlemaid 145 tündrit. Muist varuandameist maimitagu lambaid 21½, kana 178, mune 428, kotte 19¼, õlgi 420 kubu jne. Tõlliviigaus mausti rukist ja otri à 14 tündrit ½ varaka. Raasikus on vastavaid arveid: talupoegi 79 (tööpuhri vendi 43, poegi 130); hobused 110, hängi 129 (+ 50), lehma 140 (+ 76), lambaid 280, siga 162. Tööpäevi (nädalas, samuti nagu Perilas) nii suvel kui talvel 186½. Varumaha 264 taelist 24 ööni, rukist ja otri à 182¾ tündrit, kaeru 38 t. 2½ külimittu. Varuandameid: lambaid 60¾, kana 243, mune 2430, kotte 64, õlgi 507½ jne. 1) Juhitagu nim tähelepanu Perila suhteliselt raskematele normidele (tööpäevade arvus ja viljakoormises), mis seda olulisem on, et Perilas palju talupoegi oli vaesunud. On kindel, et Perila talupoegade majanduslikes raskustes on põhjus selle mõise talupoegade kaebekirjadega ja väiksemaks rahutuseks, mida hiljemas käsitluses allpool tihti kohtame.

Viljasaagi rühete illustreerimises oleu nim andmed suvi külvil ja lõimuse kohta kolmest aastast 1684/85 - 1686/87, millest teos kahest

1) ERKKA, A-35, Raasiku ja Perila varumaamatus.

mõisast, Raanikuist ja Perningist.

1684. a. sügisel külvati nurist Raanikus 78 tündrit, 1685. a. saak — 373 t. 3 kül.; 1685. a. sügisel külvati — 108 t., 1686. a. saak — 357 t.; 1686. a. külvati 116 t., 1687. a. saak 682 t.

Perningis külvati nurist 1684. a. 108 t., 1685. a. saak — 249 t.; 1685. a. külv 102 t., 1686. a. saak 225 t.; 1686. a. külv 113 t., 1687. a. saak 451 t. — Sellest näeme 1687. a. erilisel määl saaki (kuna külv ja saagi suhted olid ko ternis mõisus üldiselt samad)).

Üksikmõisate nuruse (ja asustussuhted) määrab XVIII sajandi alus 1696. a. maanimistu, millest ilmneb küll tunduvc tendentsiga reduktsioonijärgne normide kõrgendustendents, kuid suhtarvude asutavuses ei ole kaheldav²⁾:

Kroonumõisad.	Ratsateenist.	Tollivõlg (1/2 ruk., 1/2 otri) Tallinnis moodus enne niiid Tüandite.		Ratsateenistuse ja tollivõlg normide kõrgendused ratsateenist. viiges	
		24	42 2/5	—	18 2/5
Perila	1	24	42 2/5	—	18 2/5
Rätla adha- maad	1/8	3	6 2/5	—	3 2/5
Raaniku ja Anuküla	1 3/4	42	{ 57 1/5 54 2/5	—	69 3/5
Perningi	1 1/4	30	30	—	—
Kehra	1/4	6	18 2/5	—	12 2/5
<u>Aadlimõisad.</u>					
Kambi	3	36	72	1 1/2	36
Anija	2 1/2	36	60	1	24
Haljara	1 2/3	24	40 2/5	2/3	16 8/15
Kiviloo	1 1/3	12	32	5/6	20.

- 1) ERKKA, A-35, Raaniku ja Perningi inventarid.
- 2) ERKA, GI 2, Schotländische Land- und Munster Rollen de A^o 1678, so wohl als nach der letzten Schwedischen Revision de A^o 1696.

Harju-Jaani kihelkond rootsi
aja lõpul ja Põhjasõja ajal.

Pärast Gustav Adolphi aega häinimid suuremad laained Põhja-Eesti „nature morte“ alles sajan-
di lõpul, reduktsiooni ajastul, ja seda mitte ainult
majandus-, vaid ka kultuurilisel. Talurahva koo-
lide küürimus tõusis resolutsioonilt kui kumagi
enne päevakorrale, mis et asehaldur M. v. Porten
kohe 1695. a. jõulude järel kindral-kuberneri
ettepanemise teigi maapäevale nõuda kirikueestseis-
jate vastutavaks tegemist, kui eeloleval talvel
kohale ei veeta koolimajade ehitusmaterjalid¹⁾.

See „kultuuritahteline“ ajastu ol samal ajal
veel täiesti „metrik“, selle nõua otsuses mõttes.
Asehaldur pidi ülesti nõudma rohkemat koost
hüntide ja karude püümistele, kuna talurahva
karja suuremehine vastupidisel noorel üldse ei
saavut teostuda. Asehaldur viitab sääbruses kuval
fautille, et isegi 60-70 dramaalised kohad on
tümpund vasadest ja kooku rüland lammaste,
riigede jne. arvult, mida talupojad ise saagi
on kaevand²⁾.

1) ERKKA, B-116, asehaldur M. v. Porteni memoriaal
kindral-kuberneri poolt maapäevale esitatavate pro-
positioonide punnide kohta 1695, detsember 28.

2) ERKKA, ibid.

Talupoegade pagemine ühest mõinast teise oli küll keelatud lugematute publikaatidega, kui tegelikult oli olukord näärane, et pagulasti võeti mõikjal meeleldi vastu ja püüti varjata. Nõude kõrveldamises mõndis asehaldur ija veerand aasta järelle koridurvat imkvintroomi, äilwardedes muudu 100 mõbe taalhilise karistusega, ning neil selgunud vööraste talupoegade väljaandmist nende omanikkude kullul. Sama energiliselt pidi asehaldur vähe astuma talupoegade õigustliku seisuõnna kaitses. Põhjust andis laialt levinend komme kaebalused ja kirjategiandid eimtsalt vangistada ja saata linnuse vanglase, ilma, et üldse oleks algatatud kohtuliku menetlust nüüdlase vastu. Niisuguse võimata olukorra likvideerimises mõndis asehaldur, et nüüdlase vangji toimetamisel tuleb entens ette mausta vangji ülalpidamise kulud üheks kuuks, ja teiseus peab kahe entama kirjaliku kaebe nüüdlase vastu, ühes tunnustajate mainimisega, muudu üldse keeldudes vangji vastuvõtust 1).

Kordvalt tuli meele tuuletada teede ja sõlmede äärmiselt viletsat seisukorda ja uuni abinõusid nõutada selle parandamises. Samasuguse imnuga nimmati kaubitsemise levineut maal, mõisates, mööda minnes sellest huvitatud linnadest ja alevitest. M. v. Porten soovis ka põhja-estis teostada abinõusid, mis olid tawitusel maal kaubitsemise tõkestamises dirmmaal, kus jänelvalve selle üle kuulus adraushtunikele, kes pidi konfirmeeritavast kaubast saama ühe kolmandiku, kunc kaus kolmandiku lähens firruzele ja vaestele 2).

1) ERKKA, ibid.
 2) ERKKA, ibid.

Talupoegade õiguslik kaitsse, mis veel mõnkümmend aastat varemni oli õige nõrk, kujunes rootsi ajastu lõpul enam kindlakuulisemaks.

Tegatakse rajandi lõpust me ei kuule Haju-Jaamist säärased näited, nagu sama rajandi keskpaigast, mil näit. Rätla omanik David Reimer von Rosenfeldt kahe tuhande riigitaalri eest pantis oma kuue adramoo talupojad Rätla Mieru, Sorte Hansu, Ojell Thomase, Ojell Lassi ja Ländnarme Erso Hans Engdenle ühestkümmene aastaks, jättes pandi võtjale õiguse talupoegadelt massude sissenõudmisest, või kui talupojad peaks osutuma tõrjaks, nende karja ja hobuste äärvõtmisest¹⁾, seega talude täielikus ruineerimises.

Kestev rahu aeg ei põhjustanud ka niisuguseid kaebusi üleskutuse värbimise vastu, nagu need esines 1655.a., mil Raanuu valitseja dudwich Schultzi pidi kaebama Igavere küla pärustalupoja Achve Johani vägivaldse värbimise üle, kuna pärustalupoegade ja nende poegade värbimine oli üldse keelatud²⁾.

Mõisate majapidamine oli enamasti valitsejate -rentnikkude poolt. Tähelepanu oli pööratud eriti vilja kasvatamisele (nurmi, oder, kaer), kuna kari- ja koduloomi mõisates tavaliselt kurgi palju polnud, eriti tööloomade vähesus on märgatav, mis seletab talupoegade tööjõule kogu põlluharimise raskendamise. Nii oli Kivivoo mõisa 1685.a. kevadel ainult 3 veo-hinga ja kuus liipsilehma, kuna sama mõisa talupojal, 1½ adramooga Varna Merdil

1) ERiA, gII 1, fol. 477-479, pandilepingu koopia 1649, velh. 17.

2) ERiKA, A-128, Landbriefen an den Gouverneur von Ostland Heinrich Graf von Thurn und Walsartha resp. Wilhelm v. Ulrich aus den Jahren 1654 u. 55. dudwich Schultzi raport, Raanuu, 1655, juuni 6.

oli kaks hobust ja kuus härga: lambaid oli mõisa kahesa, rüü kümme. Külvatud oli kolm säilitist rukist, kolm otri ja kaks kaeru¹⁾.

Mõisa kaja vähesus eelolevas näites ei ole siiski üldisustatanu samade arvudega, sest Kiviloos oli paarajasti peremehele, ja kreditorite valitseda. Viimaste poolt võetud rentnik Salomon Adam leidis täiesti õieti, et kaja on mõisa liig vähe, ja seegi osa, mis oli, äärmiselt nälgunud, nii et enamik kajasist rüü. Rentnik pidi muretsema uusi loomi, mis oli eriti tarvilik mõisa põldude korraldusvõetamiseks. Need rentnik pidi hoolitsema ka talupoegade eest. Rendivõtu ajal, 1685. a. kevadel, pidi ta talupoegadele leiva- ja külvivihaks $8\frac{1}{2}$ säilitist vihta ja järgmisel aastal samuti abiks tulema oma laenuga. Sel ajal laenatud vihta oli talupoegadel maiste veel 1689. a. kevadel. Oma rendi ajal on Salomon Adam arustanud kaks uut talu ning asunikele omalt poolt andnud külvivihki. Seiraga pidi ta aitama kaht talupoega, kelle hooned ja varandus tules hukkus ja selle tõttu vabanenid nii maasudest kui ka tööle käimise eest kogu aastaks. Maaparanduses lankis ta mõisa põldudele kraavid rümbe kaevata. Hoolimate sellest, rathus ta kreditoritega vastollu, ja kuigi ta oli maksunud rendi võla: intressid, nõudnud need ta lahustumist mõisast²⁾.

Et mõisate valitsejate huvid tal noorel paha: tihiti kipuvad ainult oma kasule, näitab küllalt kujukalt Kambi valitseja Christoffer Piel'i vastu tõstetud kaebus. Piel oli „mittesaxlame“ dirivi: mealt ja pagulasene, pahalt ja passite, ilmu: nud Kambi mõisane, kus Porteni administrator

1) ERKKA, B-161 b. Supliigid känd. kubermanguvalitsusele 1689. sept. Kiviloos inventari koopia, 1685, aprill 18.

2) ERKKA, B-161. Supliigid 1689, märts. Salomon Adamsi supliik 1689, märts 26.

David Timich Flanneman võtnud ta teenistusse ja kasustanud rüütsaatjaks külvil, lõikuse ja reheperu ajal. Püüdi tegevuses aga selgunud kuritarvitusi ja Porteni palus kahjude restitutsiooni, või siis selle asemel ihunuktkust ja rüütslase tagasisaatmist oma sünnimaale, selles „et tal on enam poleks võimalust kahjude tegemises“¹⁾.

Flannemann (Flanneman) oli Hambis administratsiooniasutuses 1694. a. raadnik. Nastavas lepingus töötab Porteni, et ta mõisa valitsemist ei taha jätta mõne ametniku hoolde, kes oleks kuivõõrult ainult oma kasu eest, ja usaldab mõisa asenda Flannemannile, kes kohustub hoolitsema mõisa majapidamise eest. Nastutasus saab ta kümme kõigi maade saagist, mis viieldakse Porteni poolt, väljaraudatud külviviljast, mis on kehvasti edaspidi, ja talupoegade maksuviljast ja vanuandameist, mis ei ole tema hoolde, vaid on pub varem kindlaks määratud. Porteni lubab administratsioonile ka kuus saagastut paberit ja tindiraha. Administratsioonil on kaasa palgati neli mõisa teenistusse, ühe andega hoolitseva kani eest ja majapidamise selle eest, mis kuulub naise toimetada. Tasus saab kümme võist, püramist, villadest ja tallede, põrsaste, kalunenite, kanade ja hane nede suure arvust. Administratsioon võis mõisa kulul pidada 4 hobust ja 6 lehmas, 6 lammas ja 2 naga, ning tarvitada selles mõisa heinu ja õlgi. Ametikohtuste täitmise hõlbustuses lubati kaas kubiast, riiks neist saab palga

1) ERKA, B-168, M.v. Porteni kaebuslinnusekohtule 1696, veek. 28.

ja ülalpidamistarbed mõisalt, teise võib admini-
 straaator valida talupoegade hulgast, kes mis teenus
 oma enda leival ja vastutaksuks oleks vaba tööst ja
 andameist $\frac{1}{2}$ adramoo normide kohaselt. Admini-
 straaatori abikaasale lubatakse abiks 2 talutüdü-
 kut-korralist, 1 pereema Porteni palgal ja ülal-
 peel ja veel üks tüdruk, kes korraldab oma pe-
 remehe moonal alaliselt jõe mõisale. Suvel võib
 neile krasu võtta veel viie tüdruku abivaimu-
 de hulgast. Selle vastu jõe kõrtsi- ning leiva,
 õlle, viina, tubaka jm. müümisel õigus ainult
 Portenile, kuid niiki niiki et administreaator saab
 puhtast kasust kümneendruu omale ¹⁾.

Flanemann ei saanud samuti Porteni rahul-
 oleku osaliseks, vaid 1699. a. tehis nende va-
 hel majapidamise arvete pärast pikem protsess,
 milles Porten omi administreaatorit riidustas
 korraldus arvepidamises ²⁾. Flanemann väit-
 les Porteni riidustusele kõrgis osades vastu ning
 võis mitmel korral viidata neile rasvetele
 aegadele, milleste kestel tal tuli teostada admini-
 straaatorina, st. näljaastarale. Flanemann on
 küll koos kuperjaga käinud küllades talupojadelt
 maru nissenõudmas, kuid õige väheste telemus-
 tega, sest häda oli juba nii suur, et talupojad
 „suurest näljast suid nagu kärbsed“ ja neid
 endid tuli aidata külori ja lervarjaga, et nad
 ei hukkus koos oma kariloomade ja hobus-
 tega. — Mõisatööde toimendamises pidas Porten
 talgute korraldamise üleaususe, kuid Flanemann

1) ERKKA, B-140, koopia Porteni lepingust Flane-
 manniga, Kambi, 1694.

2) ERKKA, B-135, 18. Observationes übe Sr David Henrich
 Flanemanns geführte Administration übe den Zuth Campen,
 und übergabene vier Jährige Rechnungen. 1699.

pidas need riiki tarvilisest, kuna neid korraldati ka mõnigi naabermõinates ja nendete ei oleks töid valmis saanud. Administraator mainis ka, et talgulistele on antud päevas kolm korda süüa.

– Mõisa ohteseks ülesandeks oli pääle võimalikult suure viljavarantumi produtserimise hoolitsede veel aschalduri isinlikkus majapidamiseks vajavate toiduainete, liha, lindude jne. eest. Rohkemal arvul on mõinas muumatud hansenid, need aeti siis Tallinnasse ja tapeti seal kaasajäänud talutüdrukute poolt¹⁾.

Suure nälja tõttu tuli ette mõisa viljavoordes talupoegade poolt vargusi, nii mainitakse, et Clemet Thomase ja Kõnse Hansu voorist on läinud kaduma $1\frac{1}{2}$ tündrit rukkeid. On rõõrastav, et näänase nälja ajal mõinas leiti võimalikult koerte toitmine leivaga. Kõrku on mõinas olnud 5 koera ja need tarvitamud „zusammen 1. tonne schlecht rogen, 2 ton gerst, ... nebst 3 ton haler ... , welches nicht zu viel ist.“ Üks koertest rõõnuid ainult puhast leiba! 2)

Kõik mõinad ei jõudnud omal käel talupoegade eest hoolitseda ja nii näit. pidi Kehra rentnik Gabriel v. Elvering kindral-kubernerile poole pöörduma talupoegadele leiva- ja külvimise hankimiseks, kaevates ümblasi Kehra rendi koormavust, kuna mauste tuli $2\frac{1}{4}$ adramae eest rohkem, kui rentnikul tegelikult oli kasustada 3).

1) ERKKA, B-140. Antwort u. Beschreibung Assessoris David Heinrich Hanemann auff die von dem wohlgebornen Herrn Statthalter Matthias von Porten wieder Ihn eingegebene Observationes. 1699.

2) Ibid.

3) ERKKA, B-169a. Gabriel v. Elvering; suplik kindral-kubernerile, 1697, märts 5.

Näljahäda on mitmel pool talupoegi ründanud põgenemisele ja ümberasumisele teistese mõisates. Ühe huvitavama juhu leiame siin Haljavas.

1698. a. esimes Haljava mõisnik, Berend Otto Stackelberg palvelge kindral-kubermanguvalitsuses, omu mõlduri Kachtlasse Hindrich'i tagasi saamiseks Jägala. Kachtlasse Hindrich oli rüles karvatatud Stackelbergi isa poolt ja selle poolt pandud õppima mõldur. Õppeaja möödudes on Hindrich saanud Haljava mõldur, kohustusega iga aasta selle eest mauste teatud summa renti. Näljajal ei ole tal rihe venki pidamisest enam küllalt rissetulemeid olnud ja ta palunud mõimnikult luba, võtta veel teistki venki kurki läheduses, misse kohusega Haljave venkit koras hoida ja selle puue jäida. Teise venki on Hindrich võtnud Jägala, kuna aga see on kroonumõis, teurkinud tal arvamuse, et pole niidil üldse enam kohustatud Haljava vastu, mille tõttu Stackelberg palus mõldurit omale Jägala tagasi 1).

Kuuldud Stackelbergi mõeldist omu vastu on mõlde Hindrich Jägala põgenenud ja on asunud Tartumaale „bey der Toickferschen Mühle, 5 Meilen von Dorpat hieherwärts.“ Kindral-kuberner kohustas Jägala talupoegi Rintima Tõmmit ja Turso Marti, kes olid Hindrichi käimeesteks, teda tagasi toimetama, mis talupoegadel misse ei õnnestunud näälse valitseja vastuseisu tõttu, kes lubanud mõldurit välja anda vaid siis, kui Stackelberg ise pärlele tuleb 2). —

1) ERKKA, B-169 B. Berend Otto Stackelbergi suplik kindral-kubernerile, 1698. Koopia.

2) ERKKA, B-171. Rintima Tõmmit ja Turso Marti suplik kindral-kubernerile, 1699, juuli 17.

Talupoegade liikuvust tööpuu diplomaarimisel iseloomustab Parila mõisa (läänemaa, Ridade vhm.) rentniku Christoff Fiedrich von Kusseli protest oma allrentniku Elias Wentzeli lese vastu a. 1700. Nimelt on Wentzeli rendiaeg ^{järgmiseks} ~~alla~~ aastaks kevadpühadeks lõppenud, kuid allrentniku poolt pole mingeid ettevalmistusi tehtud talumajanduse küllimiseks ega maa küändmiseks, vaid iseegi talupojad viivad Harju-Jaani kihelkonda Kambi mõisale säälsetel töödel kasustamiseks. Kussell võis õrgusega lugeda nii mõne talupoegade edasi-tagasi teekonda lugeda nende väimeerimiseks ¹⁾. —

Harju-Jaani kihikuoludest pannuvad merevotri aja lõpposast enne Põhjasõda rääkima 1695. a. viisitatsioon ja pastor Wrede andmed kihikumarsudest.

Viisitatsioon toimus 17. jaanuaril 1695 piiskopp Joachim Salemani, praost Casparus Cösteruse jt. osavõtul. Jumalateenistus peeti eesti keeles, kuid viitadonid mainivad kahe, et kogudus laules väga korraldult ja lõbiseigi. Pärast jutlust talupoegi küsitledes selgus, et ka viit peitumisi ei osatud. Tävalisus pakus, mis koolduvalt enne kõigi tolleajaste viisitatsioonide protokolle, mainitakse jutluse ajal sageldast nime- ja välgakõimist. Kihikueestsejad-talupojad ei ole küllalt hoolitsenud kihiku arjade eest, kuid need põhijendavad seda kihikust liig kaugel elamisega, mis ei luba neil saegi kihiku punne tulla. Naeste eest hoolitsemist pole kihelkonnas eraldi korraldatud, vaesed võimid kirjjata kihiku ukse es ja

1) ERKA, B-172, Ch. Fr. v. Kusseli protest, 1700, juuli 17.

mõinates. Hojudeusel pastori vastu erilisi kaebusi ei olnud, ainult Anija talupojad kaebasid, et nad igalt adramaalt peavad maksma 4 külimittu, kuna teised maasavad ainult kolm, kuid tunnistajad ka ise, et see on juube ammusest ajast sagediselt olnud nii. Mõningad kaebasid ka, et pastori külimitt on normaalset suurem, kuid pastor vastas, et ta pole seda ise teinud, vaid eelkäijalt pärimus. Kooli kihelkonnas ei olnud, küster oli kooliõpetaja, mis juube liig vana ning ütles: „kan auch nicht woll den Lohn halten“. Peika talupojad on kohati oma sunnuid matnud kalmudesse, kuid mõimix ei ole selle vastu astunud sammuid, kurgi talle sellest teatatud 1).

Hirviku oli küll oma maa põllus, kuid see kannatas liigvee all. Pastori endal talupoegi ei olnud ja mõinatel mitte küllaldast abi saamise tõttu on osa maast jäänud kasustamata. Omi heinamaid Hirvikul ei olnud ja heinu tuli osta. Varem on olnud heinamaa Hirviloos, kuid mõis on selle tagasi võtnud. Talu-adramaade arv, millelt pastor sai aastamakse, ei olnud kindel, sest mõned adramaad kasustati vahelduvalt mõne ja talupoegade poolt. Näiliselt arvestas pastor nime 225 talupoegade adrameed. Iga täisadix oli kohustatud maksma 1 vaka vilja, pooladix poolle vaka, kuid pastor on saanud käite vaevalt pool, sest inka vabandanud talupojad end kehvusega. Ilarge armulauale võtmise kodus andis 1 lamba, peremehe või perenaise matmine 1 viigitaali, sauniku matmine

1) EKA, H-J, 40, Ilarju-Jaami viisitatsioonide protokollid 1695-1864. Viisitatsioon 1695, jaanuar 17.

5 taalrit narke, milase või tüdruku matmine veel vähem - 4 taalrit narke. laulatamine mausis 2 taalrit narke, lapoe ristimine 10 Tallinn maus. 8 rimmaksud olid veel terve rea muude talituste eest 1).

Vähe aega hiljem eelreferentide amandade noortamisest on see suurim piimadus, kirikuu kassa, langenud varaste ahvins, kelles olid Rautseppa Jüri ja Tedre Mart. Terve neist tabati juha 1696.a. juulis ja poodi völlas, mis püstitati kiriku lähedele Mäepe küla põldudele. 1696.a. novembris tabati ka esimene, Rautseppa Jüri (kes olnud kuulus sepp ja võinud tulist raude paljaste kätega hoida), ja poodi säälamas, völlas rippus te "vinnult" 1/2 aastat, mis land taluhojad ta sa-laja alla, et omandade völla naudset kelti. Tedre Mart rippus aga kuni 1707. aastani, mil rihtel ööl völlas oli maha narutud²⁾. Mälestus sellest rüüdmusest on veel mõnevõimne aaste eest rahvasuus elanud³⁾. -

Säänaste majandusliksude ja "rüüdamehanduse oludega" rüüdis Hainu-Jaani kihelkond Põhjarõpe esimese aastani.

Hiljemad rüüdmused on rahvas mälestusest sellest rõjast enamasti juha unmmutanud, kuid kõneldakse riiki veel "suurest rõjast", "rootsi rõjast" jne. Teatakse ka mõningaid rõjasepped pelgupaikse. Anijal, Jägala põe ääres Saupalu juures on kaevatud maasse suured koopad, mis

1) ERKKA, Acta ecclesiarica, fol. 19: Specification des Priesters- Einkommen zu Sayentagen oder S. Johannis in Oht- Harnen. 1695, november 5.
2) KB Wrede, fol. 83.
3) J. Jung, Meinasajateadus eestlaste maalt III, lk. 66-67.

oldud sõja ajal peidus. Kihelkonna piiril, praeguse Mustjõe jaama juures nn. „Villemi rabas“ oldud ka inimese vara ja loomadega peidus. Et loomad ei näälitses, selleks olud neil võrud riimber suu¹⁾.

Sõja erimene jätk, sauskilaste pääletung Riiale, Põhja-Eestit otsese hädaoluga ei puutunud, ning sõjavalmistuste kõval maal mingeid eiti tähelepanuväärseid näidmusi ei toonud.

Venelaste üllatuslik pääletung Narvale toimus järsu muutuse. 15. septembril 1700 avaldas kindral kuberner Axel Julius de la Gardie publikatsiooni, milles teatas venelaste pääletungist ja kutsus üles kõiki maa elanikke, aadlikke, rentnike, pastoreid, panti- pidajaid, mõisaametnikke, kangraid, kinesiippi, aednikke ja talupoegi vaenlasele vastu astuma ja end varustama püsside, püstolite, karabinaide, murkestide, mõõkade, nripide ja muude võimab- likkude relvadega, selle järelle pidi kogutama ja kui vaenlane maale tungib, sellele vastu astuma²⁾. Paari päeva pärast järgnesid lähemad korraldused publikatsioonis 17. septembrist, milles kutsuti aadlikke ühes omateenrite, ametmeeste, sauskilast rüütelaste ja teenritega, ning igast talust ühe talupo- jaga nende relvadega, mis iganes saadaval, ühes 14 päeva moonaga, 22. septembril ilmumise Rak- Verese³⁾.

Sõja algus oli nagu tungalus, mis talurahvas üle maa süütas rahutusi ja vastuhakkamisi. Segadusi võisid modustada ka eelöödud mobilisatsioon- publikatsioonid, sest enimeses kutsutakse üles kõiki talu-

1) EKLA, EKSA, L. Kau, Ajalooline traditsioon Hanju- Jaami kihelkonnast, lk. 20-21.

2) ERKKA, Placata von 1700 bis 1704.

3) ERKKA, ibid.

poegi, relvastuma, teises aimuelt igast talust riht.

Juba saabusid asehaldurile teated, kuidas mobilisatsioonipublikaate kurki on tõlgendatud. Süü veeretatakse pastoritele, kes küllalt täpselt publikaatide sisu pole ära seletanud ja nii võimaldanud arusaamist, nagu peaus igast talust peremehed ise võrre astuma ja seega kõrgist töist mõisa kasuks vabanema. Flajju-Jaanis 1) on kirikus sel puhul valju häälega hüüatud: Jumalale tänu, et me nüüd ometi kord oleme saanud saavlaste üle pere: meesters, antagu aga meile kätte relvad, mis kuningas meie rasus nii paljude laevadege on saatnud ja mis tapassime ennalt kõiks saav: lased maha ja pänast vaatassime, kuidas saame toime venelastega. Perla talupojad on võ: me selle järel kirikust vähe läinud ja teime: teist õhutanud: Tulge, lähme mõisane ja lööme maha see vana kureit, kellest niikuini midagi kasu ei ole („Kompt, lasset uns nach dem Haffe gehen, und den alten Teuffel, welcher doch zu sonsten nichts nützt ist, todtschlagen“). Raas: riku talupojad pole selle järel esmaspäeval enam mõisane tööle läinud, ja valitsejat,

1) ERKKA, B-49, 12. Porteni memoriaal Axel Julius de la Gardiele, Raskvere 1700, sept. 29. - Kirikus on hüüatud: „Gott lob, das wir nun einmahl Meister über die Teutschen geworden, lasset uns das Gewehr, so Ihre Königl. Maytt. vor uns in so viel Schiffsladung hergesanden hergeben, so wollen wir erst alle Teutschen erpunitiren, und hernacher zu sehen, wie wir auch mit dem Russen zurecht kommen.“ - H. Sepp, Narva piiramine ja lahing a. 1700 (Tallinn, 1930), lk. 94-95 kirjeldab seda episoodi samuti, kuid rõhutab vahel puhul, et see on mäindinud Jäva-Jaanis. See on eksitus, mis tekkinud nähtavasti Winkleri tõlkes, kuna nimusjal on kasutatud originaalmemoriaali Keskrahvilt. Juba Perla ja Raasiku mõisadriitavad kahtluseta Flajju-Jaanile.

Kes neid selles läinud ründma, ähvardanud kinneste ja teivastega maha lüüa. Rittmeister Nierothi palvel pidanud asehaldur omi rüüri Karverene matkestama ja ise kohale ilmuma ning talupoegadele mobilisatsiooniviisi selgitama. Ärritajaid pole tal oinigi, hoolimata sellekohasest uurimisest, õnnestanud tabada.

Perla talupoegade mässumeelsust ei tule arvestata puhuslikkus, kuni meile vastavaist algallikast selgub Perla toorõude mõisniku Jermann von Rosenbachi paha vaheroid oma talupoegadega juba pikemat aega.

Juba 1690.a. kaebarid talupojad, et Rosenbach sunnib neile uusi maa ja töid, mida nad varus raamatu järgi ei ole kohustatud tegema. Talupoegade õhutajaks on siis olnud Some Simo, Ustallo Janni Tõnno ja Mähe Jüngen, kes kiideldes omegi käinud, et nende kaebuse tõttu Rosenbach peasegu juba on sunnitud mõisast loobuma, tarvitseb aimueta veel kõigil talupoegadel selles eeloleval teispäeval kinnis minna kindral-kuberneri ette, mille ärakorras Rosenbach ise pidanud kohale ilmuma vastavate korralduste tegemiseks. Kujutähe sõna talupojad pole enam kuuland ega ka tööle ilmud, nii et külvitööd ei peetud teinud rehi kätte arjatult¹⁾.

Talupoegade vastu uue kaebusega enne Rosenbach 1696.a., saates vangina linnusevõltuse Ustallo Janni Tõnno, kes mingeid töömaad ei tegevad ja jüripäevast augustini päinud võlgu 46 tööpäeva, samu palgu jäänud võlgu ka ta vend Kollame Jahn ja nii on nad kahekesi annud eesküü ja teinud Perla talupoegadele, kes öelnud, et nemad tegevad samuti nagu need kaus²⁾.

1) ERKKA, B-165 b. Rosenbachi rüürik kindral-kuberneri 1690. aug. 4, selle poolt edasi antud linnusevõltule 1690. sept. 19.

2) ERKKA, B-168. Rosenbachi kaebus linnusevõltule 1696. august 11.

Kontus talupojad ei saanud, et nad on jätanud päevi tegemata, kuid põlvjendand seda leivapuu- dusega. Nad on küll mõinoku näest leibe saanud, kuid erig vähe. Ke entand nad nõltus palve eel- olevas külvikus seemnerihja saarmise. Linnusevõhku, kus seda arje harutati, tunnistas talupojad niisiku, kuid nõudis, et nad püevad tees järel ja edaspidi ei tõngus").

Õige kanni kätt näitas Rosenbach piiritülide „lahendamisel“, mis Rätla talupoegade poolt levi- tas rea kaebusi kindral-kubemenele. Nii esitas Rätla talupoeg Oja Abraham kaebusi ja, et 2. novembril 1696, kui ta põllul küindnud, ilmunud nime Perle kubjas ja nide tein mõisamehi suurte karjastege, perunud peruus Oja Abrahami adra ja muud töö- ristad ning asunud nio te naist peruni, kes õtsel ajal pole saanud põgenema. Karistus olnud mi- pulm, et Abraham oma naise avast mitte enam ellu jäävat, ke teda on tiink meod jälgitud, kuid tal õnnestunud pääseda. Jõigem on mas 11 paari Perle härgadega üles küintud 2).

Tüüldes mõisnikuga on kannanud Perle talu- poegade iseteadvus, mi et nad nõhati juhe teistegi oma kihelkonna talupoegade kaitses on astunud välja. Nähemalt tõestab seda asehaldu Porteni kaebusi linnusekontule 1700.a. veebruaris, kirjel- dades, kuidas 4 Perle talupoega, nende hulgas Kulm Hans ja Jahni Hans, on vaese omaus perunud Kambi kaupme Juckumi, kui see voois-

1) ERKKA, B-168. Linnusekontu protokollid a. 1696.

2) ERKKA, B-178b. Oja Abrahami suplik kindral- kubemenele 1696, november 9.

olevate Kambi talupoegadele pole lubanud „va-
rakuelt“ vihes teeaänes külas öömajale jääda,
vaid rindinud neid veel samas olukorras mõi-
sasse töötama ¹⁾.

Huidas sama aasta riigisel talupojad ähvarda-
rid Rosenbachi maha lüüa, sellest kuulsime juba
eespool. On huvitav, et selle märsualse vastupanu
maharuumine ei õnnestunud pikema aja kestel.
Veel 1702-a. suvel kaebab Rosenbach, et 14 talu
pole talle peaaegu terve aasta jooksul tööd tei-
nud. Rosenbach olevat piüidnud nendega nõu-
lepet saavutada, lubades neile, kes mobilisatsioon-
perkul on kandnud suuremaid kulurid, koormiste
norme vähendada, kuid talupojad jäänud tõrjusaks
ja pole ilmunud tööle. Samuti on nad eelmisel
riigisel loobunud mõnes rehepeesust. Rosenbach
on piüidnud töid vahelpeäl toimetada talguste pe-
abil, kuid nüüd ei olevat ne see enam võima-
rik, sest tööjõude enam ei leidu ja mitte tõrku-
jad talupojad on täiel määral sestud vooirikäi-
musega. Koige selle tõttu palus Rosenbach kindral-
kubernerilt sõjaväelist abi tõrjute talupojade
tööle rindimiseks juba algavale heinatasele, üht-
lasi nõudes neilt võlgujäänud päevade tasa te-
gemist ²⁾.

Terav vaherõud oli Rosenbachi nähtavasti ka
oma mõisa ametmeestega. Igatahes kaebab ta kubjas
Kuvre Marte, et kaheümmneaastase mõnateenistuse
järelle on tal veel 17-aasta palga saade. Rosenbach

1) ERKKA, B-172a, M.v. Posteni superix linnusekohitule,
1700, veebruar 16.
2) ERKKA, B-174a, H.v. Rosenbachi superix kindral-
kubernerile, 1702, juuni 25.

andnud aasta-aastalt lubadusi palga maximeerimise, ühetoorsuse, kuid seni pole seda veel mündinud. Palgas oli lubatud aastas 6 tündrit rukkeid (resp. kuus species nigitaadit), nii et saadakse palga kogusumma oli 102 tündrit rukkeid 1).

Kui kaugel teravad vahesoorad Rosenbachi kohale jäädes olens arenenud, on teadmata, kuid vahele tuli mõisnikkude vahetus. Nimelt oli Perle pärast reduktsiooni põlisele rendile antud Rosenbachi kui Derenthalide õigustatud pärijale. Kuid 1700.o. on ta Šepoeg Bernhard Friedrich von Rosenthal protesti esitanud Stockholmis kuninglikule reduktsiooni komisjonile ja saanud sellelt õigustuse Perle kümneaastases kasutamises. Rosenbachi püüdis seda otsust küll väärata pärimisjärgluse seletamisega oma kasuks, samuti viidates kuludele, mida ta on teinud rajanedes põhisrendile 2) kuid ta vastusammud jäid tulemusita ning mõis immittseeriti Rosenthalile 3).

Vähe hiljem tekkis sellest pikem protsess Rosenbachi ja Rosenthalide vahel. Mõninga üleandmisel Rosenthalile on Rosenbach talle laenuks jätnud 30 hänge ja 8 hobust, mida see lubanud tagasi anda erimese nõude korral, kuid viimati ameti teinud, kaevates, et Rosenbach on reduktsiooni puhul üle 60 karilooma, mis kuuluvad Derenthalide pärijatele ja reduktsiooni puhul pidid

1) ERKA, B-174 d. Kurve Maite suplik kindralv. benevole 1702, november 25.

2) ERKA, B-172. Koopia Rosenbachi supliigist kuningale, Tallinnas, 1700, november 1.

3) Sel puhul toimunud poolte vaidlus õigustatud küsimuste kohta on esitatud terve rea pastesskirjade dega ERKA:s, B-174a 11.

üle antama kroonule, salaja metsa ajanud ja seega inventeerimise eest varjanud. Samuti on mõningad talupojad kaevanud, et tagasi nõutavate loomade hulgas on neid, mis Rosenbachi poolt nendelt ülesõitusest ära võetud. Rosenbach tõlgis küll need müüdistused tagasi ja väitis omalt poolt, et tema ajal mõise kari on märksa suurenenud, kuna te loomi juurde toonud Järvamaalt, Ambla kihelkonnast linna: ja mõist. Jalva vaheloma müüdistuse talupoegade mehes veeretes Rosenbach müüdistama võid Rosenthalile - see käituvat talupoegalege mi pahasti, et need viimseini ära jooksvat 1).

— Säinases alustikus tekkiski Kari-Jaani kihelkonna mainimiseväärsem "talurahva kõi: rimine" Põhjasõja esimesel aastal Perlas. Äru: samalet õigusinõudvus nurgas jäi Perle ne kogu järgneval sajandil, nagu seda miigem veel mõnelgi puhul peame alla kriipsutama.

Sõjasündmuste kandumne Põhja-Eestise tõi kohe kaasa märksa suurenenud koormised voo: ridena. Rootsi vägede edasilükkumise ja Narve operatsioon: moonastamises nõutavad vood kasutati korra üle maa, määrates igalt ratsa: teenistuse ühikult vankreid kahese, hobused samuti kahese ja isa vankri juure mees, kes olus varustatud miigi relva ja kahe näidela moonaga 2).

1) ERKKA, B-175 b. H. v. Rosenbachi replik kordal- kubemene 1703, juuni 9; B. P. v. Rosenthal: vastus 1703, juuni 15 ja Rosenbachi vastuväited 1703, juuni 20.

2) ERKKA, Placata von 1700 bis 1704. Axel Julius de la Gardie publikatsioon 1700, nov. 12.

Nii Narva lahinguni kogunenud talupoegade hulks kasustas venelaste kokkuvõtmisest lahingu omale relvade hankimises, viiustates nende laagrist hulks relva. Kuninga kärmel püüti neid hiljem nii palju tagasi saada kui võimalik, nagu selgub vastavast kindralrubernei publikatsioonist 1).

Hiljaga vaet õnnestunud Narva lahingust ei jätkunud sõja lõpetamises ning maal tuli edasi kanda järgest raskemaid koormi. Maimitagu nim ratsateenistuse hobuste dupleerimisest 1701. aastal. Harju-Jaamist nõuti sellenohase reparatsioonialusel dupleerimist järgmiselt: Peningest 1 täisvarustisega ratsateenistus hobune; Peningest veel $\frac{1}{4}$, Anijaalt $2\frac{1}{2}$ ja Juuru kihelkonnast Jerlepa mõisalt $\frac{1}{4}$, kokku 3; Haljavalalt $1\frac{2}{3}$, Jlekkülalt Juuru kihelkonnast $\frac{4}{15}$ ja Kuusdu kihelkonnast Koitjärvelt $\frac{1}{15}$, kokku 2. 2)

Mobilisatsioonikontrollis teostati aadlikeude sõjaväeteenistuses nõelbirukuse spetsifitseerimine, mille andmist Harju-Jaami kohtu selgub, et min kodus oli ammuks Perle omanik Herman von Rosenbach, vanuse ja maiguse tõttu, kuni Anija Staal von Holstein'id olid tegevus väes, samuti Haljava omanik Berend Otto Stackelberg (jlelari kindral-adjutandina) ja Kiviloost Comad Wieroth (riitmeisterina) 3).

1) ERKKA, Placate 1700-1704. A.J. de la Gardie publikatsioon 1700, detsember 10.

2) ERKA, A II 3, Land-Sachen 1701-1702. N=18. Eintheilung der Güter, in Maltung der Verdoppelten Rosdienst pferde. 1701, veebruar 11.

3) ERKA, A II 3, Land-Sachen 1701-1702. N=24. Specification oder Aufsatz allen von Adel und anderer Bingesessenen.

Ühelt raskemaks koormisena talunahvale kujunes Põhjasõja esimesel poolel võrre võrre ja kiiütide kohustus. Loomulikult arenes mis just sel ajal rida korratari ja nõuete mitte täitmini.

Kuna vastav os ERKKA:st pole veel korralda- tud, mis ei ole võimalik saada lõplikke andmeid, kui palju just Harju-Jaamist kiiüte ja võre nõuti. Järeneku nim lühidas võrre võtte, ainult need andmed, mis seni leidunud.

Tõrjumine kiiütide andmises, jmmes juha 1700.a. novembris. 21. novembriks pidid Harju-Jaamist nõu- tud kiiütijad kohal olema, kuid veel 24. novemb- ril olid need tulemata. Kindralkuberner nägi sellel vägede elatistiku taristust ja andis kihelkon- na-nominaarile, Paula valitsejale, kaim kiiütide ootusheselt kohalenumetsemise, ähvardades muu- du väinga karistusega 1).

Järeneku aasta, 1701, alul vajati võre vau- tuse veos Tartusse, ilmselt kuninga pääläägni edaririkumise võimaldamiseks Riic muusa. Har- ju-Jaamist pidid sel puhul, otsushese eksekutivani ähvardusel, Tallinna linnusele ilmuma parimate hobustega Peurlast 4 vankrit, Rätlast 1, Raan- kust 4, Annikilast 3, Peningist 5, Kehrast 1, Kam- birst 12, Amijast 10, Haljavast 7 ja Kiviloost 4, kokku 51. Nõudlusele, mainitagu, et sel puhul nõuti üldse 96 vankrit, millest väheosa oli määratud Rapla kihelkonnast 2). Jmmuse tähtpäevaks oli 1. mai.

1) ERKA, AII2, Land-Sachen 1700. N= 310. A.J. de la Gardie kuni Paula valitsejale 1700, nov. 24 (koopie).

2) ERKA, B-173. 8. Mannerburgi memoriaal kindral- kubernerile, 1701, aprill 26.

Teisikordselt samal aastal käsitati voo Tartuse novembris. Arehaldur Strömfeld oli teatand näil- sest proviandivähesusest ja nõutas Tartu, kui piä- magasimi moonatagavarsade täiendamist. Selle veos Tallinnast Tartuse määrati suurem voo, kuhu iga vanne kohustati ilmuma 2-he kahetüandriise kotiga. Hlaju-Jaamile määrati ilmumis-tähtpäe- vans 16. novembar ja vanne arv: Penla 8, Rät- la 1, Raasiku ja Aruküla 14, Penne 10, Kelna 2, Kambi 24, Anija 20, Hlajava 13, Kivloo 10. 1)

Kuid seevõrdne saadeti osutus mitte küllal- dases. Strömfeldi tuli juhe järgmise aasta alus uus palve võimalikult kiiresti proviandi tagavars- de täiendamiseks uut vooi läkitada. Kuna eelmise voo just ära oli nõutatud, kufunes uue määr- mine eriti vanne. Lisaks tuli arjale, et paljude mõisate poolt oli hulk vooe jäänud võlgu, kuid nende võlgu olevate vooide euseutsioon e. raa- nud teostada küllalt kiiresti ja nii osutus möö- dapäämmatus igat ratsateenistus. Mõhuselt kahesa- ree määramine viie tüandri veos vajalike mõtholeg. Reede arv jefunes mõisate vahel nagu eelmisel kor- ral vanne arv, ainult Kambilt nõuti see- vord 24 asemel 16. 2) Ilmumise tähtpäevans oli Hlaju-Jaamile 15. jaanuar 1701.

Samal aastal määrati tuli moona vedade Karu- rine ja Helmerse. Hlaju-Jaamist pidi vooi ilmu- ma (20. märtsiks) vanneid järgmiselt (à möö raven- dige ja kolme kotiga): Penla 12, Rätla 2, Raas- iku 12, Aruküla 12, Penne 10, Kelna 4, Kambi 16,

1) ERKKA, B-173, M.v. Porteni memoriaal 1701, november 8.

2) ERKKA, B-174a, M.v. Porteni memoriaal 1702, jaanuar 7.

Anija 20, Haljave 12 ja Kiviloos 6.¹⁾

Selle aasta kevades võlguti üle maa puha 4000 roonikorda. Milline osa sellest langes Halju-Jaani, näeme mais nõutud rooni määramise puhul moona ja Rootsiat ning Soomet oodatu transpordi edasitoimetamiseks. Sellest nõuti ainult võlgudevaid roonikordi ja nende jagumise Halju-Jaani oli 21. märks järgmisi: Perila 3, Rätla 1, Penne 1, Kelna 5, Anija 58, Haljave 4, Kiviloos 11.²⁾ Siemaparistvalt suurem oli võlg seegi kujunenud Anijalt, küll mitte kõige suurem, kuid siiski üheks suuremaks üle maa.

Magnus Wilhelm Nierothi ürgemendi küüditamiseks pidi Halju-Jaani andma 13. augustiks saamal aastal - Perilast 12, Raanikust 12, Arunilast 12, Penneist 10, Kambast 16, Anijast 20 ja Kiviloost 6 (näi arendiga ning raskidega varustatud vabrikit³⁾).

Järgmise aasta algus tõi kaks ühestasele järgnevat suuremat rooni, esimese puhul nõuti Halju-Jaanist 2. märtsiks Perilast 3, Rätlast 1, Kelnast 3, Anijalt 20 ja Haljavast 4⁴⁾, teisel puhul Narva moona: tamises 17 märtsil Perilast 12, Rätlast 2, Raanikust 12, Arunilast 12, Penneist 10, Kelnast 4, Kambast 16, Anijast 20, Haljavast 12 ja Kiviloost 6. Kihelkondade ja vändluseus seevõttes roonis on huvitav need kõrvutades arvuliselt: Jõeletme 78, Keusalu 92 ja Halju-Jaani 106, seega Halju-Jaanist jundvalt rohkem⁵⁾.

1) ERKKA, B-174a, M.v. Porteni memoriaal 1702, märts 14. - Umbes sama palju pidi kihelkond andma 21. juuliks, cf. M.v. Porteni memoriaal ibid. 1702, juuli 18.

2) ERKKA, B-174a, M.v. Porteni memoriaal, 1702, mai 13.

3) ERKKA, B-174d, M.v. Porteni memoriaal, 1702, august 11.

4) ERKKA, B-175, Friedericuse memoriaal, 1703, veek. 25.

5) ERKKA, B-175, M.v. Porteni memoriaal, 1703, märts 10.

Huvirõud ulatuslikuks oli kujunenud Põhja- ja eni-
 menl aastal küüdi- ja vooimõnustel, näitab
 aschalduri sellasohane kokkuvõte 1706. aasta ap-
 rillis. Selgub, et Haugumaalet oli mõtud 1701. aas-
 talt alates kuni 1704. aasta augustini, mil Narva
 ja Tartu langemisel venelaste kätte, 13965 rakend-
 korda. Tartu ja Narva langemise järel kadusid
 need eiti ranned, nende kindluste moonutamises
 määratud vooimõnustel, ja kuni 1706. a. kevadeni li-
 sandus uusi rakendkordi ainult 5220. Need ar-
 vud ei anna siiski täielikku ülevaadet, sest et
 nad ei sisalva maal vägede poolt võetud era-
 korralisi küüdi, mis polnud regulaarselt mõiste
 vahel jaotatud, vaid neid võeti suute sõjateede
 lähedalt, kust see vaid nõlbestatult võimalus.
 Järelitava võrdlusandmetiku annavad, muide, ase-
 chalduri poolt maakondade kaupse kokkuvõetud
 rakendkordade arvud:

Nurmes ja Järvamaa kogu	10864
Haugumaa	19185
Läänemaa	13008
<hr/>	
kogu	43057 ¹⁾

Küüdi ja vooimõnustel mõnel kujunenud teises
 rängas mõnustel seerivõimõnustel. Kaebusi eni-
 nes sel puhul nende ebaõiglase jaotamise vastu,
 mis näit. teravamal ja selgemal kujul 1701. aasta
 kevadel Kivivõimõnustel, Comrad Nierothi poolt. Nieroth
 püüdis kõige poolt tähelepanu ajavõimõnustel, et maan-
 tee ääres asuvate teel Kivivõimõnustel eiti rängas
 karmatade eravõimõnustel küüdi mõnustel all. See
 oli Kivivõimõnustel parajasti ainult kahesu asustatud

1) ERKKA, B-49,12, M.v. Poteni memoriaal
 1706, aprill 26. Eesti kirjandus 192...

adramaad ja neistri umbes pool hobusteta ja
 hängadeta, samuti lms külviks vajetav seemnete,
 kõnelemata leivapuudusest. Hoolimata kõrget sellest
 on Niersthi teatel Kivikoolt nõutav seemneid na-
 turaalandam viltelt adramaalt viis korde niisum
 kui viltelt naabermõisa (millise just selle jätab
 Niersthi mainimata) adramaalt. Tõestuseks liias
 Niersthi puure konkreetseid andmeid: viltelt Kivikoolt
 adramaalt nõuti - $4\frac{1}{2}$ taalrit vaske, 5 leinrakat
 7 naela leiba, 1 leinrak 17 naela võid või peksi,
 3 leinrakat $13\frac{1}{2}$ naela liha, $70\frac{1}{4}$ kannu õlut, $70\frac{1}{4}$
 mõõtu kaeru, $52\frac{5}{8}$ leinrakat heinu või selle puu-
 dumisel $105\frac{1}{4}$ mõõtu kaeru ja 316 mõõtu heinleid.
 „Naabri adramaad“ kohta on arvad järgmised - raha
 9 „valget“, leiba 1 leinrak, võid või peksi $6\frac{1}{2}$ naela,
 liha $13\frac{3}{4}$ naela, õlut $13\frac{1}{4}$ kannu, kaeru $13\frac{1}{4}$ kan-
 nu (mõõtu), heinu 8 leinrakat 12 naela või $19\frac{3}{4}$ mõõtu
 kaeru, ja $59\frac{1}{4}$ mõõtu heinleid.¹⁾ Meil ei ole teada
 nägise vahe tekkimise põhjus, kuid „vileksitu“
 kõrvet võime oletada arvestamist ka eelmiste
 reerivitsioonide nomide ja tulemustega jne.

Sildade alal oli kihelkonna suurem arv rües:
 anders Soode rües korrasrõid, kuna selle kau-
 du vinn sojatee Tartusse. Silda parandati juul 1700.a.
 mörgisel, kuid mis on mõned mõinad oma osa mi
 halvasti teinud, et 1701.a. kevadel nurven ja
 jäämmer rües täiesti purustas, - parajasti qaru,
 mil oli ette nähtud Tallinnast vägede maassi-
 mine laiusse kuninga pääkorterisse. Mai kuu
 alul olid tööised Raanikust, Peningst, Kambist
 ja Anusilast küll ushal, kuid vestva nurve

1) ERKA, B-173, Comad Niersthi duplik kindral:
 kubernerile 1701, aprill 30.

tõtte võimul korraldada ainult purunenud nille
 palvide päätmist roogudest. Arhalduri arvates
 tuli nild teha täiesti uuesti, kastsammastest ala-
 tes. Kuid see oleks teostatav vaid madala veega
 ja pikema aja kestel. Et vahepeal vägede maansi-
 laiusese mitte viivitada, korraldas Porten kohal
 ajutise preami ehitamist Anijas, mõtades selles
 nille ehitamises kohustatud mõisatelt 50 nilda
 köit. Adranõhtunuk pidi korraldama kõie kohale-
 toimetamise ja palvide veo Anijast jõe ääre, kus on
 kohalik mõlder ja jõe lähedal elavad soomlased
 soovendatus parve ehitamisele, kuni neil selles
 on küllaldane osust 1).

Vägede läbimarsimise puhuks koondati Soodla
 nilla juure ka suurem tagavara proviant; kuid
 nagu pärast selgus, rohkem kui tarvis ei. Ülejää-
 nud moona käis kindral-nuberner rimbekaad-
 sete mõisate käest mõitavate voovõlga tagasi ve-
 dada linna, päele ölle, mis pidi väljamüüdamis-
 lähedal asuvas mõrtsides, hinnaga 2 valget kanni,
 ja saadud summa minema tasuma komisarile
 Gabriel von Elveringile 2).

Kindral-nuberner käsu täitmisega tekkis niiki-
 rannuni. Peninegi ei olnud oma osa öllest tagasi
 ja Anija amannide ei teenud korraldust ölle müü-
 tamises oma mõrtsides. Ka moone vedu Tallin-
 nasse viibis, sest Järgi-Jaani kihelkond ei pube
 niiki koostatud, et mit nuni voores enam pol-
 nud võimatu saada. Elvering palus selle tõttu
 kindral-nuberner korraldust voovõle mõitamisest
 Kuusalust ja Koselt 3).

1) ERKKA, B-173, M.v. Porteni memoriaal, Soodla, 1701, mai 8.

2) ERKKA, Kontseptid a.1701, kontsept kirjast Elveringile
 1701, juuni 27.

3) ERKKA, B-173a, G.v. Elveringi kiri kindral-nubernerile
 1701, juuli 26.

Thuid nõõbiti nõige sellega tuli võidelda talupoegade vastupanu ja tõrjumise vastu. Näidliselt oli maarahva hulgas levinend avamuse, et need talud, kust on antud mees maa-militseeri, ei ole enam nõhustatud ilmuma mõisatöödele ega ka vooiidere.

Sõjanase avamuse vastu pidi kindral-kuberner võige astuma uue publikatsiooniga, selgitades, et kuningas oma resolutsiooniga ei ole jaganis mõelnud seda ja et ka maa-militseeri võetud talupojad on ainult seni mõisa töödelt ja vooiidest vabad, kuni nad võivad sõjakärgul või harjutusel muul ajal ago mitte ¹⁾.

Sellest hoolimata kestsid tõrjumised edasi. Veel riigisel ei ilmunud Keila talupojad vooiidere ja küüidiksõnda ja nende karistamineus saadeti ase-halduri palvel 6 musketääri, kes pidid tõrjumised tooma linna. Thuid nagu laimene noovas aschaldurle iika uusi teated, et need talupojad, kes on andnud iike mehe maa-militseeri, ei sootu enam iikely; tingimusel mõisa töödele ilmuma, samuti mitte vooiidere. Määratud tämmiks ei ilmunud voore Kuusalust, Jõelehtmest ja Harju-Jaanist ning aschaldur palus esemeitsiooniks sama musketääride salga saata ka loeteldud kihelkondadere ²⁾.

Samal ajal looburid Anijas talupojad mõisa töödele ilmumast, samuti tollivõige ja regulatiiv-maansude maarmisest. Anti teada, et kui valitsejic tuleb neiet seda nõudma, pevistare te mine ma. Tollivõige nisenõudmiseus palus Stael v. Holstein Anijane saate musketääri ³⁾.

1) ERKKA, Placate von 1700 bis 1704. G.J. de la Gardie publikatsioon 1701, april 26.

2) ERKKA, B-173a. M.v. Porteni memoriaal 1701, september 21.

3) ERKKA, B-173a. J. Stael v. Holsteini superior-kõnne valkubernerle 1701, september 26.

Komati võttis talupoegade loobumise tööst säärase ulatuse, et tulemused võrdusid venelaste riiviteretsetega. Venelaste invasiooni tagajärjekaudselt 1702. a. augustis kutsuti meest mehe kõval vaenlaste vastu astuma ja koha on talupojad „keelnut Sanna kuuld, Tõul keia ning Kohhut maada: me lebbi Maal ning keinel Rahval otze surex Kahjux Semend ei voimut öiete Maha teha, ei ka Villi veljalt korro panda”, mille tõttu venelaste poolt kandetud kahjud on „Tallo-Pojade Sannakuulmatta Tõ lebbi päle todet.” Kindralkuberner piüdis seletada, et venelaste vastu minek pole ainult mõisate, vaid ka talupoegade eneste perekondade kaitses, mille tõttu vajult käis tause „omne Tüddronode, Poiste ning Laste lebbi seda Moisa Tööd teha” ning „Vaxxo-Kohhut” maasta¹⁾.

Kuid kindralkuberneril tuli välje astude mitte ainult mõisnikkude, vaid ka talupoegade kaitses. Osutus, et paljud mõisnikud nõuavad talupoegadelt maksu, mida need pole kohustatud maksma. Säärase väärnänte kõvaldamiseus pandi maksoma määrus, et talupoegadele antars erilised raamatud, kus kviiteentars rõik, mida nad on tegelelult andnud ja kohustatud andma, sest muidu „soll allemahl des Bauren seyn JA besser seyn und mehr gelten, als der Herrschaft ihn NEIN”²⁾.

Koolimata sääraseist kaitsenorraldusist, oli talurahva hulgas „sõjavuus” juba nii levimend, et kindralkubernerini ulatusid teated „kui peax

1) ERKKA, Placate von 1700 bis 1704. A.J. de la Gardie publikaat 1702, septembra 16.

2) ERKKA, Placate von 1700 bis 1704. A.J. de la Gardie publikaat 1702, oktoober 9.

Tallo-Pojade seas Maal misuggosed kurjad Hõnneid ränkima, et nemmat Nainlase Pälelanemisse ajal tahtvat risode ning varrasta, se Nimme päle, ko ollex Nainlane sedda teinut, kui sehherda assi neist enne on nechtut. Agga et se rix Jumma: larantmatte ja Illo-kastalix Ettevõtminne on, et ei rixeri peax mötlema sedda suggust kurja Süddand kelleril Risti-Rahve seas olla: Seperrast mainitxe: me Klunningast sadut Vallizejo-Ammeti polest, igga ühhe rest kurjast Nauust kangest erre" 1).

Niivõrd üldiselt ebarindlais eludes tuli jatkate mõisate majapidamist, mis näit. kroonumõisate suhtes, kõigest hoolimata ei kastanud majandus: lirku veetlust (tulukuse mõttes). Peile kõrvale, millest kuulsime juhe ühel, läiks uue rentniku kätte Raaniku, mille 1701. aastel rentinid Tallinna ko: domineerid Hinned (vennased), maksites kaubitsjonis 500 ringitaalrit rahas ja 500 tündrit vilje. Kindel: kubermanguvalitsuses sõlmiti juhe vastav leping ja kohal teostati mõise immomissio uutele rentni: kele, kui tuli lepingu järsk katkestamine. Nimelt oli krahu Nellinge kuningale lubanud kaubitsjonis maksite poolle suurema summa rahas, sel ajal tih: jad adramaad rentide asustatutene ja võtte oma kande ratsateenistuse ja muud väljaminekud. Nastav leping nende tingimuste alusel sõlmiti see: korid Stoeckholmis, kammer-kollegiumis ja vende: dele Hinnedele maksiti nende kaubitsjon tagasi. Nellinge ei asunud õnni, mazu tagant järele sel: fus, omc lubaduste täitmisele, ei maunud kaubi: jonis lubatud summat, ega ka aastarenti, isegi

1) ERKKA, Placate von 1700 bis 1704. Af. de la Gardie publikaat 1702, novembre 14.

mitte neil aastatel, mil mõis oli venelaste poolt veel laastamata (1701-1704) ¹⁾.

Pärast Vellingxi surme ja mõis ta lese, krahvinna Vellingxi kätte, kes sellest loobus alles 1710.a. Kuid ka nüüd leidis laastatud mõisale kohe uus rentnik, nimelt Berend Friedrich von Rosenthal, sama, kelle käes parajasti oli ka Penik²⁾. Mõisa iseseisvat rendi: leandmist ei peetud kohal olnu võimeks, sest eelmise rendileping oli tehtud Stockholmis ja veel oli lahendamata Vellingxi võlgade küsimus ³⁾. Rosenthal oli aga mõis ka teise rentimisvõime: lusega, lubades mõisat võtta krahvinna Vellingxi nimel rendile, kuid tingimusel, et teostatav inveni: ritsioon mõisa ja talupoegade olukorra kohta ning enimesel aastal mõitars renti ainult sel juhul, kui oodatavast saagist jääle seemne, mõisateenijate toiduvägi ja ratsateenistuse kulude määgei üle jääb ⁴⁾. —

Sõja tõttu väheses jäänud tööjõudude arvu mõpustusel tekkis nida protsene kunegi mõgele mõisale kuulunud talupoegade taganmõitarmises, nüüd, kus mõisale ja talupoeg oli eriti kallis.

1702. a. kevadel hakkas Kiriloo rentnik Conrad Nieroth tagasi nõudma kant selle mõisa talu: poega, Heinrich'it ja Bertel'it, kellest enimese nüüd arvas Arukülas ja teine Peningis, seega same kihelkonna piines. Nierothi katsed neid

1) ERKKA, B-182, Arshaldur Porteni memoriaal ase: kuberner DF Patkulile, 1710, august 4.

2) ERKKA, B-182, B.F. von Rosenthal: suprik aseku: bernenle 1710, aug. 3.

3) ERKKA, B-182, M.v. Porteni memoriaal, 1710, aug. 4.

4) ERKKA, B-182, B.F. von Rosenthal: suprik aseku: bernenle 1710, august 10.

tegi saada kokkuleppe teel vastavate mõisate rentniikiga, ei õnnestunud ja oma õiguste kaitses nõudis selle tõttu kindralubernerilt ¹⁾. Nõude lahendamisel selgus, kui kaugel minevikku Nieroth oli tagasi haaranud, sest Penningist tagasiõutud Bertel oli sinna tulnud juba lapsega, kaheksateistkümneme aastate eest. Penningist vastati eitavalt, sest Bertel oli vahetpidul mõisa poolt antud inventariga asustatud tühi ja maale ja seega loetud mõisa päriustalupojaks ²⁾.

Kuid vööraid talupoegi leidis Flajin-Jaanis sel ajal ka väljastpoolt kihelkonna piiri. Teame, et Kose kihelkonnast, Harju mõisast esitas major Vettern nõude Perilase hindunud kahe talupoja tegasi saamiseks. Ühe neist oli Perla talupoeg Cubia Mart 15 viigitaalri eest värbunud enda asendajaks maa-militseeri ja teine teenis Perilas ühe talupoja puures sulasena. Viimase teenistusaasta pidi lõppema sügisel ja mis lubas Rosenbach teha välja anda, juhul, kui ta ise ei soovi kohale jääda! ³⁾ Major von Vettern protesteeris säärase argumendatsooniga vastu, väites, et talupoegadele pole mingit õigust oma eest teiste mõisate päriustalupoegi värbida, samuti nagu sulasena teenimine ei kõrvalda väljaandmise kohustust, mis reguleeritud kuninga publikatsioonidega taganud talupoegade värbimise kohta ⁴⁾.

1) ERKKA, B-174c, Comed Nierothi superik kindralubernerile 1702, aprill 23.

2) ERKKA, B-174c, Christopher Getingi vastus kindralubernerile, 1702, juuni 11.

3) ERKKA, B-174c, Hermann v. Rosenbachi seletis kindralubernerile, 1702, mär 8.

4) ERKKA, B-174c, von Vetterni vastuväited Rosenbachi seletisele, 1702, mär 17.

— Järgnevat aastate sõjasündmused nõudsid korduvalt tähelepanu puhtimast talurahvale. Enne kõike maa kaitses korraldamise küsimuses.

Venelaste suuremat invasiooni kartes 1702. a. suvel, tehti korraldus talupoegade vastusalvade organiseerimises kohtadele, kuhu võis oodata vene vägede tungimist või läbimarsimist. Harju-Jaamist käsutati sel puhul samuti maa Kuusalust ja Jõe-
lehtmetest igalet achamaalt 1 talupoeg nelja mädale moonaga 29. juuliks Jõe-lehtmetesse, võttes selvadega kaasa riipe, riaveid, labidaid ja piire, mis palju kui neil neid on. Püüsinohu, kuulide ja piiridega, samuti ka hõõde õhvitseeridega, lubati neid vastustada kohal¹).

1703. a. suu viimasteretu venelaste poolt sun-
dis õige rohke arv talupoegi omast kodust põge-
nema. Pagulaste kogumises ja abistamises tehti korraldus, et need tuleks Tallinna, „kussa nem-
mat Tööd ja iga päev hüde kõrval kax Tibbo
Rahha peavat sama. Me juure ka selle seis põg-
nejal Ma-Rahvale se lebbi Kuninga polest
kindlast tootakse, et neid ülxki ei pettiseelt,
ei ka veggini pea Soldatix võtma eelx verivina,
me vastu seinnane Kuninga polest antut To-
tus neid veggervast peab vabbandama ning hoid-
ma“ linnas ol. neile tööks määratud hinnuse
vallide kindlustamine 2).

Paari mädale pärast selgus, et talupoegade
kogumise maa kaitses sel korral enam vaja-
lik ei olnud ja tehti korraldus nende koju:

1) ERKKA, Placata von 1700 bis 1704, G. J. de la
Gardie publikatsioon 1702, juuli 23.

2) ERKKA, Placata von 1700 bis 1704, G. J. de la
Gardie publikatsioon 1703, september 15.

saatmisega („Sest et nüüd mitte tarvis ei ole, et Tallo-Pojad enmast valmis pannevat ja Vainlaste vastu lähkavat, meelbi nemmad mõtlevad pähusda omma Kochtust, deibateggemisest, Kütist, ja muust Väijures tarvis olla Töest, ja minde se lebbi ennamb Kalkju kui Kasso sahtvat, sihs kärsketakse se ka sure Ammeti polest, et keik keeggo: tulnut Tallo-Pojat sehdamaid, kui se Ramat saht mah: haloetut, ühest lahkuvat ja Koko pole lähkavat, ja sahl sedda keik tevat, mis nende Kalkhus an")¹⁾

Talvime kindlustustööde jätkamine kasutati pääle pagulaste, kui erakorralise tööga, veel korralisi kutsed töödele. Järgmise aasta kevadel, 1704. a. mais, mõiti Harju-Jaanimist, Jõealtnest, Kuusalust, Jürnist, Koselt ja Juurust pääle külviaja lõppu, lähemaist kahtadest mehi ühes hobustega, kaugemalt jalatööhisi üksi, talupaeji valitöödele, kuid seerov vähendatud normide alusel. Igalt ratsateenistuse hobuselt pidi antama nüüd 60 töönädala asemel ainult 15 nädalat ja need mah: arvatame võlguolevate töönädalate arvust. Töökoormist võidi noxi lunastada ka rahas, makstes 6 valget päeva eest fortifikatsiooniks korone 3).

Uuelaste suurem vallutus ja rüüstetud 1704. aastal, mis teatavasti ulatus kuni Tallinn väre vateni, jättis üldse väge rüügarad jähed.

Nagu varemimi, mi keeldusid ka nüüd talu: pojad Harju- ja Läänemaal üldise mobilisatsioon: puhul mõisa põllutöid jätkamast, andes igalt talult ühe mehe tegevane väkke ja ülejäävaid

1) ERKKA, Placate von 1700 bis 1704. A.J.de la Gardie publiskaat 1703, september 30.

2) ERKKA, Placate von 1700 bis 1704. A.J.de la Gardie publiskaat 1704, mai 13.

kasustates vaid oma põldude harimisega. Sõnnik jäi vedamata mõise põldudele, saanuti kesa kündmata, hein tegemata jne. Asehaldur pidas soovita: vana korraldust, et pool talu tööjõududest, poisid 15 aastast alates, lisaks naised ja tüdrukud, läikles jõele mõinase, kuni tene pool toimetaks mudused töid, et nii võimalikult hoiduda mähkaja tevitamisest. - Viru-, Järva- ja Harjumaalt oli samal ajal palju mõisnikke ja talupoegi oma karyaga põgenenud linna. Kari noiti linna lõhedel murel, kuid seda mähk pehust kasutavad värvi ja piüüdsid karyaseid ning talupoegi saada tegevane väkne. Asehalduri arvates tuli sellele võõrnõule panev kindel piir, muudu 2. võimaldus maha jätud nõhtades mee harimine rüldse enam. Maal tegid palju pahk, eriti Jda-Harjumaal, seeg ke Harju-Jaanis, pagulased Viru- ja Järvamaalt. Flobused ja kari lasti vihaväljõdele ja heinamaadele, vägivaldselt asuti taludene korterise, purustati ukri, aknaid, ahjuid jne. Asehaldur pidas arin: oas, päännvõimeluses ke sel korral talupoega: de kutsumise linna fortifixatsiooni töödele, vastu: pidisel korral nõudes nende tagasiarvamist oma: kodukohtadene 1).

darialt oli talupoegade melgas levinend vene: laste pooldamine, mi et Tartu langemise järele muue energiaga pidi ametama selle vastu. Kind: talubener kaebas, et ei või vähe saata enam: rihtki väie- ego valvesalka, kedc talupojad: ära ei annas, muist vägivallategudest kõne: lemata 2).

1) ERKKA, B-176, Asehaldur M.v. Porteni memo: riaal 1704, juuni 21.
 2) ERKKA, # Placata von 1700 bis 1704. A.J. de la: gardie eestikeelne publikatsioon 1704, august 8 ("Sest: et Tartu Lind Naimlaste Kä on" jne.)

Huivisad raskesti tabas 1704.a. riivistereku Hainju - Jaani kihelkonnas, näitavaid mõninged andmed.

Kambi talupoegadelt võtsid venelased sel korral ära 60 hobust, 87 veohärga, 132 karilooma jne., mida rahvas hinnati 2695 rüggitaalile. Riivistest hoolimata pidi mõis edasi pidama 3 korralist ja 3 dupleeritud ratsateenistuse ratsamurru, mille lõtku renti suudeti maasta veel aruult 400 taalrit. Mõis ei noonud ka järgmisel aastal ja 1708 pidi rentnik, Magnus Wilhelm Nieroth paluma, et rentnik maastavast 400 taalrit lubataks veel 100 taalrit ära jätta, mis läheks mõne rüleschitarmiseks 1).

Samas ulatuses on riivistamise osas saanud Anuküla mõisale. Mõisa hooned on jätetud küll põletamata, kuid talupoegadelt võetud nende loomad ja põldudel hävitatud vilja. Siin on rentnik järgnevatel aastatel püüdnud kahjusid katta, muretsevad uus kariloomi, laenanud talupoegadele leiba ja seemnevilja, korraldanud elamuid jne., kuid omegi ei saadud raskustest üle ja viimast, 1709.e. suvel, palus rentnik mõisa maad rümbemõõte ja rent määrata muutunud olude kohaselt 2).

Eriti kariloomade asemel muretsemises püüti võidri võimalusi kasutada. Kehva talupojad olid, samuti nagu eelmiste mõisate talupojad, kaotanud oma karja ja noogu varanduse. Mõisa rentnik, Gabriel von Elvering, püüdis omale saada, kindralrubereri kaudu, Hele kihelkonnas Jõgisu mõisane Morule antud karja, mis oli päigistatud venelaste eest Tartumaaalt, kuid Jõgisus ei

1) ERKKA, B-180 b, Magnus Wilhelm Nierothi superik, 1708, detsember 15.

2) ERKKA, B-181, Assessor Fraemeri superik, 1709, august 6.

leidunud neile küllaldaselt tortu¹⁾.

Perilase jäi 1704. a. rüüsteretke järelle ainult 7 adramaad. Ülejäänud 7 adramaa hened ueti ära Rootsi vägedele ja mi ei saanud talupojad oma hobustega enam tööle ilmuda. Aasta lõpus nõuti kindraluberneril poolest Tallinnas andlustamises palj: saade, kuid Perle palus seda nõuet oma kohtu tege: võtta, sest mõnel suurendus oma mets ja Järvamaalt palisadide muretsemises ei saadud hobuseid²⁾.

Perlas, mis nagu ülal nägime, läks Rosenbaltult Rosenthal'i kätte rendile, oli mõne muude eest koost: semise soiku jätnud kohalik valitseja Otto Wilhelm Schierstein. Viimane oli valitsejaks palgatud 1. no: vembril 1702. a., palgaga - 25 riigitaalrid, 40 küüinat linnast riiet, 1 paar saapaid kahe aasta peole, 3 paari kingi, 6 naela velli, 1 mantel, 8 tündrit rüüst, 10 tündrit linnaseid, 8 tündrit kaenu, 1/2 tündrit herned, üks härg, 1 muumatud nige, 4 lammas (he. 3)

Schierstein ei ole, nagu kaebab Rosenthal, taivista: nud talupoegade põgenemist. Ta on küll teata: nud, et Aunapuu küla pooladurk dehne Andres on valmistunud põgenemisele, mille peäle Rosenthal käinud seda talupoega vanepitade ja seni kinni pidada, kuni ta oma eest kautsjoni annab, kuid valitseja pole seda teinud ja dehne Andres ongi põgenenud. Põlase tegeatsimises on Rosenthal valitsejale lubanud küll mõik võimalused ja va: hendid, kuid viimane on need kasutamata jätanud, mille tõttu palus Rosenthal 140 riigi:

-
- 1) ERKKA, B-176 a, Gabriel von Elveningi rüüstik, 1704, oktoobe 13.
 - 2) ERKKA, B-177. B.F.v. Rosenthal'i rüüstik, 1705, jaanuar 2.
 - 3) ERKKA, B-176, 1. nov. 1702 tehtud palgalepingu koopia Johann Bergei rüüstigi lihvane 1704, juul. 12.

taahit rahjutasu. Sama lohanalt on valitseja toimind poldudelt vihi koristarmisel. 1703. aastel niigisel on jäänud tevelit veerand odrapõllust lu me alla, sest valitseja pole vihi koristarmenues põllule nõudnud abivaimet, pole iganes ise käinud talupoegi tööle sundimas, vaid lasknud seda ise kuppjal teha. Rosenthal on talle parvunud võdu: rite abi tõuksate talupoegade tööle sundimises, kuid valitseja pole seda tarvitanud, vaid selle asemel nagu meeletu ilmunud vähjale ja töö: lisi pelsunud, seega needki vähjered tööhesd mine: ma minnutanud, mi et töö jäänud tege mate ja tööhesd pagenud metsa ¹⁾. —

Rahkustese oli rathund ke muidu mi run ja püksas mois, nagu Amija. Ratsateenistussõdu: te varustuse uuendamisel pidi Stael von Holsten palume Amijat sellest vabastada, sest venelaste müüstetku oli küll samuti nagu Amukilas jät: nud nooned põletamata, kuid selle est võtud kogu varanduse ²⁾.

Järgmise aasta niigisel nõutud kontributsioon: jõudis Kehre marsta rimult valiselt. Tasuti nõutud arv heinu, kuid karukaid, souse, kinn: daid ja raha ei muudetud marsta, sest talu: poegadele enestelgi puudusid müided ja lambad oli langenud vaenlase kätele nagu muudki ko: vloomad. Novembris arvestas mõne rentnik, et talupoegadele jätkeb veel lehe kuni põluni, kuid ei teadnud, mis saab edasi, sest puudusid kevloomad laenatare vihi udhaleveoks ³⁾.

1) ERKKA, B-176a, B.F.v. Rosenthal'i kaebused Otto Wilhelm Schiersteini vastu, 1704, juuli 19.
 2) ~~F.B.S~~ ERKKA, B-177a, F.B. Stael von Holsterni auplik, 1705, aprill 8.
 3) ERKKA, B-177d, Gabriel Blvenngi auplik, 1705, november 17.

— Järgnevad sõjaaastad loomulikult ei vähendanud koormini, päiäle kiüüdikordade arvu vähene misse, mis pub. espool mainitud.

Sõdade korrashoius lasus Halju-Jaamil, nagu ennegi, suur Soodla rüde, rüde 214 rootsi kiüünant piirk. jagunes kihelkonnade mõdate vahel järgmiselt: Haljara 32, Anija 52, Penni 27, Raasku ja Anu küla 37, Kivloo 17 ja Kambi 37. Lisaks tuli Jõelehtne kihelkonnast Kummus mõis, 12 kiüünaga 1).

Maa kaitse paremas korraldamises säeti kind. valubema Niels Strombergi ajal nise tulepaegi, milhiste kaudu midagi teada antama vaenlaste ldi's teenemise. Kui see pears puhtum, nõuti talupoe: lade kogunemist rootsi vägede suure om. tavaliste relvadega, sirpide, kirvestega jne. 2)

Tja mõisa huvides ol. talupoe: kestvast väes teenistusest võimalikult ära hoida. Kambi mõis: val tekkis prantses Pahleni rügemendiga, kuhu te: gari nõuti day Mikko Marti, kes sõja ajal ol. võetud teenistuse, kuid pub. 1703. a. vabanenud, marstes rihel kaptenile 7 rügitaalrit ja andes oma asemele teise mehe, kes küll kaks aastat hiljemini väeosast põgenenud 3). Talupoe: nõuti niiski rügementi tagari, sest ohvitseendel polnud õrgust sõdureid raha eest vabastada 4).

Tallinna linnuse kindlustamiseks kasutati talupoe: sarnuti nagu enne. 1708. a. lubas kiüü: telvond vabatahtlikult igalt (dupleerimata) ratsa:

-
- 1) ERKKA, B-178, M.v. Porteni nuprik, 1706, mõnts 1.
 - 2) ERKKA, Placate von 1705 bis 1709, Niels Strombergi publikatsioon 1707, september 17.
 - 3) ERKKA, B-179, M.v. Porteni nuprik, ~~1706~~ 1707, september 13.
 - 4) ERKKA, B-179, Pahleni vastuväite) Porteni nup: kriegle, 1707, september 20.

teenistuse hobuselt 2 meest kindlustustöödele, 1. maist kuni viimase septembrini. Mehi polnud kohustatud saama Viir- ja Järvamaa mõisad, sa. muti mitte need mõisad Ida- Harjumaaelt, mis olid täiesti ruineeritud 1). Millised mõisad Harju- Jaanis arvati täiesti ruineeritud hulka, ei ole teada.

Raskest majanduslikust olukorrast olis talu rahvas pärisu töö- ja kariloomade müümiseks. Harjumaale aeti need linnad ja müüdi nädal orge odava hinnaga eest. lõpuks võeti talupoegadelt see õigus kindralkuberneri poolt, sest oli kartis, et nii maa jääb niidse harimata, ja lubati loomi müüa ainult siis, kui on ette näidata härruselt vastav loomik 2).

Mulle sõdurite nõudmine taludelt viis kohati meestööjõu lõplikku loovutamiseni. Kui Kambilt nõuti 1708. a. varakevadadel neljalt talult linnas veel 4 neriitti, pidi asehaldur teatama, et nende võtmisel jääks vastavad talud niidse peremees- teta 3). —

Sõja lõppaastaid jälgides pöördub meie tähelepanu taas Perle mõisale, sellele alalisele „talurahva käänimise“ pesale Harju- Jaanis.

Olis nimelt leitud korraldus, et mõisamehed peavad hoolitsema oma talupoegade varustamisest tarviliku levaga, milline käikk anti ka Rosenthalile, kui Perle talupojad nägic tõttu tõstnud kaebuse. Tuid juub. 1709. a. mai algul, seegi kuu aega hiljem, ilmuvad Perle talupojad uuesti kindralkuberneri ette ja kaebasid, et Rosenthal pole

1) ERKKA, Placata von 1705 bis 1709, Niels Strombergi publikatsioon 1708, märts 14.
 2) ERKKA, Placata von 1705 bis 1709, Niels Strombergi publikatsioon 1708, september 17.
 3) ERKKA, B. 180 a, M. v. Porteni suplik kindralkuberneri kaudu 1708, aprill 14.

eda käänne täitnud, kuna ~~ma~~ nemad jälle pole varem saanud tulla kaebama suure veel ja mõine- tööde tõttu. Talupojad kaebavad, et Rosenthal pole nei- le andnud ei leiva- ega seemnevile, hoolimata kor- durvast palvest, kuigi ise on lasknud leiba küpsetada müümises ja veel kevadpühade ajal lasknud mitu vanem täit leiba ära vedada. Nemad aga pi- danud oma viimaseid veeringud ära andma leiva eest, mis olnud enamikus õlgedest ja 6 naela eest saadud leivaga ei jõudnud kustutada päevast nälga. Häinhaluberner: poolt anti Rosenthalile vah. kään- talupoegade abistamises, viidates Perle kui kroo- numõis rendi pandile 1).

Rosenthal vastas talupoegade kaebusele ja püüdis tõendada, et see on entatav aruult riiklike pa- matahtlemise poolt, kuna tema inna häid pere- mehene olvad püüdnud oma talupoegade eest hoo- litseda ja sellest koguni 240 risttaalit võlgu tei- nud. Leivas ja külviks on ta lasknud lumetege- rahale vedada kuus lasti otri ja sellest lasknud talupoegadele hindu ja rannade viim. ande mi- palju, kui kellegi oluol. vajab. Samal ajal ole- vat ta rälalpidanud nende sulased, umbes 30 inimest, mida muudu Harju- Jaani keegi ei tegevat. Maa harrimises aitavat ta rzei oma häi- gade ja hobustega. Talupoegade toidustamises lask- nud ta igal nädalal küpsetada riie tündri otri, segabult 1 vana rukistega, millel aga õlgedega, ning müünud seda 3½ naela 2 vaage eest naela, kes olid otuks võimehed, teistele aga andnud täiesti ilma rahata. Küll olvad ta mõningate keeldu- nud leivavõrje laenamist, kuid neile, kes möö- dunud pühade ajal võinud omast viigast veel õlut juua. "Ultra posse" ei-olevat semo voi-

1) ERKKA, B-181, Perle talupoegade ruplek kindral- kubernerile, 1709, mai 3, ja viimase dorsuaalresolutsioon sellel, samast daatumist.

muses ja neil raskel aegadel vajavad härrused sa-
nuti abi nagu talupojad 1).

Et Perle risedelud ometi kõrgiti korras polnud,
tõendab näilsete talupoegade Kallamõh Tõnno, Mähe
Thomas, Jahni Tõnno, Uhtallo Tõnno Jürgeni, Kolme
Hanse Abrahami, Kolme Hansu ja Jahni Hansu
protseri mõisavalitseja, Hans Hallege linnusekohtus.
Albu metsast Perilase puud vedades on talupoegade
poolt koormod jäetud seisma mõine rehe puure
ja ise mündud ära. Valitseja sõitnud neile ratsa järe-
le ja lasknud neid puistalast, haavates Tõnno Jür-
genit pärist haavlitsega ja ka muidu nii vahret
karistanud, et Mähe Thomas'el mündud käeluu.
Kohus leidis valitseja süüdlasena ja mõistis temelt
kannatade saanute kasuks maksma 40 taalit (hõ-
bedat või selle mittemarumisel vee ja leiva põole
vange). Veel mõisteti kummagi talupoja kasuks
valu ja antiraha, samuti kohtule arja haivatamast
leppimiseks kulu 2).

Peatselt järgnevad valitsuste vahetus ei toonud
Perle protseride lõppu ja hõrgem allpool tuleb
meil neid veel mõnel puhul käsitleda. —

Urimasel võttaastal oli kihelkonnas näily
pubi nii ruu, et Kehrast teame koguni rihe
inimlike söömise juhtumid.

Varemni Pahleni riigemendis teeninud Peckane
Thomas oli pärast väeteenistusest vabanemist
alul nim-nool elutsenud ja lõpuks jõunud pea-
tame rihte tüüp saunatuppe Kehras. Nagu ta ise
vabatahtlikult tunnistas, tulnud 28. jaanuar
(1710.a.) ööl tema puure söömajale keegi talupoja

1) ERKKA, B-181, Rosenthal: vastus Perle talupo-
jade kaebuse põole, 1709, mai 25.

2) ERKKA, B-[12], linnusekohtu otsuse kontsept,
1710. jaanuar 28.

Tartumaalt. Elatusöögiks pole neil kummalgi elnud leiba, ainult pisut roola elnud võõral ja nii poonud nad mõlemad soolveti, mille järelle te võõrale leinud aseme õlgedele. Pärast erimest und ärgates tekkunud tal mõte võõrast tappa, lootuses selle puuest leida raha, ning õngi oma kavatsuse teostatnud. Järgmisel päeval nälgides on te laibalt lõikand liha, osa sellest mõte teile viisaband, osalt keetnud, ja tapetu puuest leitud soolaga söönud. Kuid mis tundnud te põlestust ja õudust ning matunud laibe kambri põrande alla, kust selle kehre talupojad viimati leidsid. - Kohtu otsus oli sel puhul nagu taralisel: „zuförderst von oben ab mit dem Rade zerstoßen, dann auch der Körper aufs Rad geflochten werden solle. U. R. W.“ 1)

Joomise suurest levikust ja kommerte tootesummist kõneleb ka õpetaja Joh. Habbe relatsioon Perinigi kiltri Jüri poolt kirikus teatatud suuremast kaeelusest. Mainitud kiltri tulnud kirikunõrse vihes pulmalistega ja elnud nii poobnud, et lebatunud selili pingile ja maganud kõrgi pultuse ajc morsates, suurt pahandust tehes vagadele siidametele. Pärast jutlust ärgates hakanud te põhjusele määratsema, löönud mitmele usukaga näkku ja viimati Kambi talupojale Adamsi Hindrico Jahn'ile haardunud mõlema käega puukõõse se ege lasknud enam lahti, ka mitte kõõstri kõõsul, kuni viimane Anije Kubjas Rebase Peeter vägivallaga te käed puukõõsest lahti viskand, millest tekkind säärane kaeelus, et laulusõnadest polnud aimukestri kuulde ja õpetaja ise pidand altarit juleme riidlepaid rahustama 2).

1) ERKKA, B-[12], linnusekohuti otsuse kontsept 1710, veebruar 4.
 2) ERKKA, B-180c, Harju-Jaami õpetaja Joh. Habbe kaebemiri linnusekohutule, 1708, märts 6.

- Pastoriks eli Hainu-Jaani Põhjasõja eelsesel poolal Fleimich Wrede, kes suri 7. jaanuaril 1705¹⁾. Järgnes „ammu-aasta“ Wrede lesele, mille kestel kihelkonnas vaimulik teenistus alul toimetati teiste Hainumaa idasse kihelkondade õpetajate poolt, hiljem aga võttis Wrede lask pastoriks Alutaguselt vene laste eest põgenenud Ingermanjase (Creidrus 2).

Kihelkonna mõisnikkude arvamine uue õpetaja valikus ei olnud riikomeelne, enamik neist eelistas vakantsile kohale Elias Kerholmensist 3), kuid selle vastu oli Hambi rentnik, asehaldur M. v. Porten, põhjusel, et Kerholmensid ei oskanud küllaldaselt saksa keelt. Porten väitis, et tema abikaasa ja lapsed emarõiv ei oska eesti ja rootsi keelt, nii et harjuse või mõnuni surma puhul neil oleks tegemist umbkeelse Ingermanjasega. Kuna Portenile Hambi mõis tõi, mille maal asus kaasa ka pastorat, kuulus patronaadivõigus, eestas te ometalt poolt kandidaadiks Handvig'i 4), ja nii ei saanudki nõusolekut, kuni 1706. a. kuningliku vokatseõiguse kutsuti Hainu-Jaani Ingermanjaseks endine üigemendi pastor Naurat, Johannes Habbe. Viimane jäi oma kohale kuni 1710. a. ürgiseni, mil te vene laste eest põgenes Tallinnas ja osol suri katriku 5).

Kirikku väärtused viidi Habbe poolt 1709. aastal Tallinna, vene laste eest varju. Ka võeti tornist maha väike kell ja maeti kiriku põrandale alla 6).

1) KB Wrede, fol. 40.

2) Ibid., fol. 40.

3) EKA, 363, Acta de Anno 1705, - entises konsistoriumile 1705, mai 10.

4) EKA, 363, Acta de Anno 1705, M. v. Porteni kirri konsistoriumile, 1705, aprill 30.

5) KB Wrede, fol. 40-41.

6) Ibid., fol. 47.

Sündinute ja abiellunute arv Põhja-soja kestel
Kari-Jaani selgub meile kiriku vanemast
dokumendist, kirikusaamatu fragmendist kahjus
eiledu võrdlusandmeid surmude kohta.

Sündis — 1701.aastal 177 last; 1702.a. — 177;
1703.a. — 171; 1704.a. — 153; 1705.a. — 83 (ariti-
ilmne eelmise suure sõjaaasta mõju!); 1706.a. —
134; 1707.a. — 142; 1708.a. — 141; 1709.a. — 108;
1710.a. 1. jaanuarist kuni 6. juunini — 24.

Abiellus — 1699.aastal 32 paari; 1700.a. —
36; 1701.a. — 33; 1702.a. — 36; 1703.a. — 29;
1704.a. — 27; 1705.a. — 22; 1706.a. — 35; 1707.a.
— 35; 1708.a. jaanuarist kuni 30. augustini — 15.¹⁾

Ülal esitatud andmetest selgub rahvastiku suure
kõrge teatav stabiilsus, kui võrre arvate 1704.a.
mõju mis teatavasti rasked haavu lõi ka kihel-
konnale majanduslikule olukorrale. Nähtav, vaesumi-
sele, sõjalaostamistele ja kurnavale noormistele
vaatamata oli piisima jäänud kihelkonna arustus,
kui adramaade arvult äge kordu kurnanuna. Ei
ole liig pehke arvate, et kõigest sellest hoolimata
sõjahaaradest kurnamine oles olnud palju kerge-
mate olukorraga teostatav, kui ei oles kõrgle neile
võltsustele lisandunud rahutavaim — katri.

1) BKA, H-7, 34, Buchstück eines alten Kirchen- und
Gerechtigkeitsbuches vom Jahre 1689 an.

Suur katk ja rahva-arvu mu-
junemine pärast seda Harju-Jaanis.

Kävitav ja paljumeelne "must surm" jõudis lõunapoolt levinedes Põhje-Eestisse 1710. aastel, alles Saaremaal puhkenud juuba 1708. ja detsembris 1709. aastal¹⁾. Kuna katku lõpuajaks, erandid arvestamata, võime arvata 1711. aasta viimased kuud, siis näeme, et Põhje-Eesti selle all ajaliselt sai kõige vähem kannatajate, suremise protsendilt siiski mitte maha jäädes eelmainitud riikidest.

Talinnas tuli katk ilmsiks erandiselt 10. augustil 1710. Kõik ettevalmistused selle tõkestamiseks olid seega äpardunud. Alles hilisjuti oli korratud keeldu, et talupojad ei jõuaks linna järele, mis nii väga oli levinud talurahva kaupmeeste hulgas, kes võtsid vastu talupoegi ja eriti oma ärisõpru. Nüüd seda keelates teonitas nad omal olevat küllalt tähtsaid põhjusi²⁾. Kuid, nagu mainitud, oli sel tõkestamisabimeel samal vähel tulemusi, nagu teisisegi.

1) J. Köpp, Andmeid viimastest suurest katkust lõuna-Eestis 1710-1711. Ajalooline Arhiiv VIII (1928), lk. 16.

2) P. Jordan, Geschichte der Pest in Estland im Jahre 1710. St. Petersburg. Kalender 1880, lk. 71.

Linnast levines katk edasi maale, kuhu samal ajal jõudis haigestumislaine diivimaalt. P. Jordani arvestuse järgi oli noogu Põhja-Estis enne katku umbes 130000 elanikku, millest mis 78000 lam: genid katku ohvriks, seega umbes 60% ¹⁾.

Flaiju-Jaani oli, kirikuõpetaja andmeil, enne nälgisaastaid 600 talupoega, Põhja-Soja alul 400 ja pärast katku ainult 160 ²⁾.

Katk lähemat küliku kihelkonnas ei ole meil teada, seda enam tulemusi lõppes selles kihelkonnas katk 6. novembril 1711. a., mis ajast kirikuraamatus on mainitud viimane katku surnud talupoeg Hans, „õnne Mure Päerns Paeg Jggaverrest“, 20 aastat vana ³⁾.

Samuti nagu talupoegade hulgas, müllas katk ka aadlike kerkel. Viimaseid oli pärast katku noogu Estimaal nooru ainult 312 inimit, neist: ki 116 last ⁴⁾. Kuid katku kohta Flaiju-Jaani aadlike seas ei ole lähemaid andmeid. Vaevalt viibimisi neist keegi kohel, kuna aadlud üle noogu moa soja lõpus olid põgenenud Tallinna.

Elleujäänud talupoegade arvu kindlaks tegemine leiti vajalikuks juul 1711. a. varakevadel, seega ajal, mil katk üldiselt polnud veel

1) P. Jordan, op. cit., lk. 81.

2) KB Wrede, fol. 75.

3) Ibid., fol. 360.

4) Paul Baron Osten-Sacken, Die estländische Ritterschaft im ersten Jahre russische Herrschaft. Baltische Monatschrift LXXI (1811), lk. 125. — Arvestatud ei ole mõnnesad lised ja orvad.

linvideeritud. 1. märtsil 1711 tegi ülemmaakohtus
 Haaju meeskohtule korralduse, mõtada igalt mõis-
 saalt täpne nimistu ellu jäänud talupoegade arvu
 kohta, samas märkides, kui palju neid on surnud.
 Andmeid pidid mõisad andma teatud röömi ko-
 naselt, eraldi arvestates abielus ja vallalised ta-
 lupojad, samuti naised ja tööpuulised pojad. Ka
 tulid eraldi arvestada katnu surnud peremehed, pe-
 renaised, poisid, tütreid, naised ja tüdrukuid. Teat-
 telehed tulid saata meeskohtule, kes need edasi
 pidi toimetama ülemmaakohtule ¹⁾.

Haaju-Jaamist on need teatelehti säilinud vaid
 nelja mõisa kohta (Aruküla, Penningi, Kambri ja
 Raasiku). Kõrvutatagu allpool need andmed, mis
 võid kui seda võimaldavad mõnused erinevused
 teatelehtede tegelikus röömis ²⁾:

	Aruküla		Penningi		Kambri		Raasiku	
	elus	surnud	elus	surnud	elus	surnud	elus	surnud
Peremehi	9	26	10	34	13	46	16	24
Perenaisi	2	26	8	29	3	45	7	20
Poegi	—	58	8	83	7	44	2	16
Tütreid	—	59	—	83	—	52	—	18
Sulaseid	2	19	5	38	2	18	2	6
Tüdrukuid	—	17	—	35	—	23	—	15
Lapsi	—	?	—	?	—	97	6	38
Summa	13	205	31	304	25	325	33	137

1) ERüA, 216, Ülemmaakohtu kiri Haaju mees-
 kohtule 1711, märts 1.

2) ERüA, 216. — Andmed on esitatud Arukülast
 10. apr. 1711, Penningist 24. märtsil 1711, Raasikust ja
 Kambist 3. aprillil 1711.

Neid andmeid peame siiski pidama liialdatuks. Naevalt võib seetada, et mõisal õnnestus vähema kui muu aja jooksul kindlaks teha sumud talu-
proegade arvu, kuna pagemine metsadene, teistese
küladene jne. oli toimunud ja veelgi teoksil palji
laiemas ulatuses, kui iganes varem.

Katku sumud talurahva arvu kohta on meil
seega kasutada kolm eriallikat - vanim kiri-
kuraamat, 1712. a. inkuviitsiooni andmed ja
statistilised teated ülemmaasuliku arhiivist.
Nende usutavust ja täpsust on orge raske kont-
rollida, päälezi selle tõttu, et kõik alhked ei
erite andmeid ühel alusel, mis näit. loendab
Wrede kirikuraamat ainult peremehi, muuta-
lupere jättes arvestamata. Selle tõttu ongi alpool
põndutud ainult peremeeste (ja perenaiste) arvu
lähema vaatlusega.

1712. a. inkuviitsiooni andmeid ¹⁾ võib 1711. a.
teatelehtedest pidada palji usutavamaks, sest
need koostati evange komissaride poolt ja üht-
lase skeemi kohaselt, päälezi ajal, mil talu-
rahvas oma asulaise kas tagasi tuli, või pike-
mas ajaks peatuma jäi mujale. Selle inkuvi-
itsiooni andmed on enam olulised ka selle
tõttu, et nad mainivad igast talust eseldi ka
hobuste, hängade ja lehmade arvu.

Järgnevas loeteldud andmed on külade kaupa
võrdlevalt loeteldud nii inkuviitsiooni protokollist
kui kirikuraamatust, lisaks mäenides taluproegade
arvu Põhjasoja esimesel aastal.

1) EdGA, V 2320, Inquisition über die Güter Esth-
land im Jahre 1712. (lühendatult: Inquisition 1712.)

Perila mõisa¹⁾ arvestati enne katku 20 asustatud ja 5 tühi adramaad. Katku sunnitud arvestati 1712. a. jaanuari lõpul kokku 193. Samal ajal olid elus Silmsi külas inkvizitiooni andmeil 6, kirikuraamatute teatel 7 talupoega. Näib, et see küla pole katku all eriti kannatanud, sest 1700. a. oli külas 8 peremest, seega ainult üks rohkem. Katku kergeme iseloomu tõestuseks on nim ka see asjaslu, et pea igast talust on märgitud ellujäänud lapsi, kuna need tavaliselt kõige kergemini on langenud katule ohvriks. Hobuseid oli neil taludel kokku 6, härgi 13 ja lehma 14, needki arvud on määrisa suuremad teistest selle mõisa küladest.

Perila küla oli selle vastu hoopis rängemalt kannatanud. Veel 1700. a. oli nim 28 talupoega, niiid ainult 6 (inkv. andmeil) või 7 (kirikuraamatute teatel). Lapsi oli nim terve küla kohta veel ainult 1 (Silmsis oli samal ajal lapsi 6).

Raskemini kannatanud oli ka Kiimavüla, kus sõja ajal elas 8 talupoega, niiid ainult 2.

Vabadikke loeti kokku mõisas 2 ja hajatalusid 4.

Täiesti tühiarv oli jäänud endine viietaluline Aunapuu küla, samuti kaas hajatalu, Nõmme ja Võhmato.

Perinegi mõis²⁾, mis enne katku ulatus 26 asustatud ja 14 tühjale adramaale, on kihelkonnas teatavasti üks nooremad mõisaid. Varem kuulusid selle maad Raasikule ja praeguse asunduse kohal oli Raasiku küla, mis Perinegi asutamise

1) Inquisition 1712, fol. 525; KB Wrede, fol. 22-23, 33-34.

2) Inquisition 1712, fol. 526; KB Wrede, fol. 22, 32.

puhul mõisastati ja talupoegadele rajati uued põllud. Katku surmuid arvati selles mõisas kokku 242. Ellu oli jäänud Saku külas inuivitsiooni andmel 2, kirikuraamatu teatel 3 talupoega, selle vastu elas nim 1700.a. - 12 talupoega. Terve küla kohta oli 1712.a. nim ainult 1 hobuni, kariloomi ridade mitte.

Kalesi küla oli töö- ja kariloomade poolest palju õnnelikumas seisundis, igas talus oli neid vähemalt üks, mitmes koguni 2 ja 3. Talupoegi elas nim inuivitsiooni andmel veel 6, kirikuraamatus on neid nimmi mainitud 7, 1700.a. selle vastu 15.

Jõavere külas asustatud talused (ja samavõrd selle talupoegi) oli veel 7, kirikuraamatu teatel nüll 9, kuid nimegi oli katku nõudnud 50% talu- perede arvust, sest 1700.a. leidis nimes külas 18 iseseisvat talupoega.

Kungle küla talupoegadest oli jäänud ellu ainult kolmandik, 1700.a. 12 asemel nüüd veel 4.

Asustatud oli selles mõisas pärast katku veel Kaunisaae venki, kus tõukal mõeldul sel ajal leidis 2 hobust, 4 määga ja 5 lehma, kaks kõrtsi, Konna ja Keppa ning kaks hajatalu, Reitewa ja Soosalu.

Kambi mõis 1) oli kihelkonna hilisemaid, alles iseseisvane asustatud alles Mathias von Porteni, tuntud asehalduri, tegevusajal, lahutamise teel Raasiku suurmõisast. Enne katku oli nim 30½ asustatud ja 5 tüüpi adramaad. Katku ohvreid arvati terves mõisas kokku 187 - nii siis tunduvalt vähem kui Perlas ja Perinegis.

Üksikute külade kohta lähivad andmed taas lahku.

1) Inquisition 1712, fol. 527; KB Wrede, fol. 1920, 21-32.

Nii oli Keskses imvintsiroomi andmel 7, kirikuraamatu teades aga 9 talupoega. Sääljures ei see ometi üks neist haruldastest küladest, kus rahva arv sõja ajal oli isegi suurenenud, sest sõja ajal loendati samas külas 7 talupoega.

Naase küla selle vastu kaotas katku ajal vähem kui poole omaast koosseisust. Kui sin sõja enimesel aastal leidis 20 talupoega, mis nüüd ainult 8, imvintsiroomi andmel nojuni vaid 5.

Parila küla kohta lähivad andmed veel enam lahku, ilmselt selle tõttu, et imvintsiroom selle küla koosseisu on avanud ka mitmed hajatalud, mis kirikuraamatus märgitud eraldi (- on väga võimalik, et see arvaku on ka mitmel teisel puhul lahkumisenute põhjuses, kuid mainimine puudub varem, et andmed on raskesti võrrelda: vad eriti riikse loendamisaluse peendumse tõttu). Kirikuraamatus, Wrede teatel, on selle küla talupoegi märgitud 6 (1700.a. : 13), imvintsiroomis aga kõrgi hajataludega kokku 11.

Hajatalused oli selles mõisas kokku 9. Neist olid histimise ja Tammiku kumbari asundatud vihe talupoja poole. Endine Muusküla, kus sõja ajal elas 11 talupoega, oli jäänud ainult 1 talupojaga hajatalus, samuti daeküla, kus 1700.a. elas 5 talupoega, pärast katku ainult 1. (Olevikus esinevad mõlemad taas küladena.)

Paenurme karjamois oli samuti kokku mälanud 1 talupojaga hajatalus. Poorten oli siinigi püüdnud mõisat rajada ja asustanud 5 talupoega, kes toodud daekilast ja Parilast. Alul ongi uus noht väga renditud, riikese Tallinne kaupmehele Frey'le, kuid vastu pärast seda põlesid hooned maha ning varemed jäeti ülesehitamata.

Mustaku ehk Kaunurme, samuti Aru pere

mille tõttu peavad arvama näilsete talupoegade riimel-
asumist Tõheli külla.

Kihula külas oli 6 talupoja asemel pärast kat-
nu arinult 3 (inveinitsoonis andmeid - Pichtwa külas! -
5 talupoega).

Nabadikse oli mõisas 3, näiale selle 1 veski, 1
kõrts, 3 asustatud majatalu (Antla, Unnita ja
Kuusimäe) ja 3 tühi (Loopere, Kaupi ja Kaemla).

Aruküla mõis 1) oli katnu laastarmistöö ol-
nud õige intensiivne, mida võib märgata juba ka puu-
dublikest ja liialdatud andmeist, mis esitab 1711. a.
1712. a. inveinitsoonis konstateeritud nim korru 193
katnusummut. Adhamaade arv oli enne katnu: 10
asustatud ja 9 asustamata.

See mõis kuulus Harju-Jaani kihelkonda arinult
poolt, teine pool aga ~~Jüri~~ ^{Jüri} kihelkonda. Harjatalu-
dest käis Harju-Jaani alla "Prona perre", mis oli
katnu järel tühi, ja Prona kõrts.

Ani 2) oli kõige suurem selles kihel-
konnas, kuid seda ka katnu surmude arvus. Ter-
velt 485 katnu surmut loendati nim 1712. a. inv-
vinitsoonis puhul. Enne katnu oli mõisal nälgune
olnud 20 asustatud ja 5 tühi adhamaad. Talu-
pojad nimetasid seda mõisat mis veel Herra's, is
selle omaaegse omaniku Herman Föge järgi. Ani
ja nime on mõis saanud väikesest õrast mõisa
põldudel.

Soodla külas oli talupoja 1700. a. - 28, pärast
katnu arinult 7 (inveinitsoonis andmeid 8), seega
arinult 25%. Täiesti ebahühtlaselt oli taludele
püsima jäänud töö- ja kariloomi, mõnel puu-
dusid erimesed, mõnel teised.

1) Inquisition 1712, fol. 528; KB Wrede, fol. 21.

2) Inquisition 1712, fol. 530-531; KB Wrede,
fol. 2425, 33.

^{Aarene}
~~Aarene~~ (Flawra, Flawer) külas oli endise 14 talu-
poja asemel alles veel 6 (-inverintsiivoni: 4), ja
Pinsu külas endise 15 asemel 9 (inverintsiivoni 8).

"Koello" küla, mis Põhjasõja ajal erines veel kü-
lana 7 talupojaga, oli nüüd võrku varisenud ühe
talupojaga hajatalus. Asustatud olid veel Soodla
verki, Monipalu, Raudaru mõis, Viinipalu, doo
pere, Hellepi, Koelli ja (võimalikult ka) Saunpalu
ja Pinga hajatalud, samuti Tuha mõis, kuid tühi-
jadene märgiti Papipalu, Saunapalu, Meruka ja
Saeveski.

Muistses Tallinna piiskopi loomõisas, Kivi-
loos 1), mille enne katku oli $8\frac{1}{2}$ asustatud ja
9 tühi² adramaad, näib katku olevat niisul-
märgel laastanud, et siin väevast 20% talupo-
jadest jäi ellu. Katku surnuid loendati siin
võrku 150. Sõja ajal oli siin 19 talupoja,
perast katku kolmes külas võrku 6, ja üldse
kogu mõisa elanike arv taludes 24.

Näidises Kehna 2) mõisas, mis samuti on erel-
datud endistest Raasiku maadest ja enne kat-
ku omas $6\frac{1}{2}$ asustatud ja $3\frac{1}{2}$ tühi² adramaad,
ulatus katku surnute arv 102-ni. Elus olid veel
Kehna külas 6 (inverintsiivoni andmel 5) talu-
poega ja Kehna verki mõlder. Naiste ja las-
tege võrku oli terve mõisas võrku ainult
14 inimest. Reiteve mõis ja üli hajatalud
olid arvatavasti tühi², sest kirikuraamatust
nägu ka inverintsiivoni andmeis ei anta nende
mõisate mingisuguseid teateid.

1) Inquisition 1712, fol. 532; KB Wrede, fol.
23, 34. - Külad olid: Kaugemäe, Tõno pere ja Au
pere. Hajatalused võrs.

2) Inquisition 1712, fol. 533; KB Wrede, fol.
24, 34.

Võadsest teistega sulas koosu kc Rätla adramee-
del ¹⁾ elavate talupoegade arv. Enne katku oli nnn
 asustatud 2 adrameed, seega koogu maa. Katku vastel
 on siin surnud 50 inimest, ellujäänud loeti 1.veeb-
 mail 1712.a. - 21. Võrdemisi korralikult oli siin
 raskeel ajed üle eland kari, see ei püüdnud an-
 salsi talul.

Haljava mõis ²⁾ on samuti vms hilisemal ajal
 teurkinud. Veel 1712.a. mäletas talupoja darsi oli
 vanaema Sambu külas neid aegu, mil niidse
 Haljava talupojad käinud tööl Jõeletme kihelkonn-
 nas Maardu mõisas ja Haljava asemel oli Paevikla.
 Mõisa asutamise järelle hakatud kc küla nimetama
 uue nimega. Enne katku oli Haljavas 8 asusta-
 tud ja 4 tühi adrameed. Katku vastel surni siin
 150 inimest. Andmed 1712.a. kahte lähedat nnn
 suuremal määral lahnu nnn rihemsi tases mõis-
 ras, järgemist võib oletada, et nnn talupoegade
 kogunemine ja taarasustamine oli alles elavalt
 leoval ja andmete firseerimine varajane.

Sambu külas oli pärist katku, inuvinitsiooni
 andmed 3 talupoega, Wrede mänuuste järgi aga 9.
 Katku on nnn raskesti tabanud kc kari, sest kogu
 küla nohte ei leidunud enam ühtki hänge.

Üldse oli Haljavase pärist katku jäänud ainult
 3 hobust ja 4 lehma. - Soja alul elas Sambu
 külas, koos majataludega 20 talupoega.

Haljava külas pidi inuvinitsiooni andmed elama
 veel ainult 1 talupoeg, kuid kirikuraamat mainib
 nit 5 talupoja nmed. Enne sõda elas samas külas
 11 talupoega.

1) Inquisition 1712, fol. 534.
 2) Inquisition 1712, fol. 536; KB Wrede, fol. 25, 33.

Päale loeteldud mõisate kuulus Harju-Jaani kihelkonda veel mõningaid külasid ja hajatalusid teiste mõisate piirist¹⁾. Pirkavere mõisast, mis asub Kose kihelkonnas, käivad Harju-Jaani alla Maljavere küla 3 talupojaga (1700.a. oli sin talupoegi 5); Kivisõja küla, ^{müü} tagu: nes omi kahe taluga (1700.a. - 3 t.) pooleks, riiks kuulus Kosele, terve Harju-Jaani; Urvaske küla 5 talupojaga (1700.a. oli sin talupoegi, koos 5 hajataluga, 14) ja Übina küla samuti 5 talupojaga (enne sõda 13 t.). Piikots, Meurike ja Salu hajatalud jäid katus ajal tühiaks. - Jõelehtme kihelkonnast Jägel mõisast arvati Harju-Jaani kihelkonda Paasiku küla 7 talupojaga, võrdlemise vähe sõja ja katus ajal kannatanud, sest 1700.a. oli sin talupoegi peaaegu sama palju, nimelt 8, ja Kaersuu küla 4 talupojaga, kust katus oli hävitatud talupoegidest 50%. Lagedi alla kuulusid nüüd 2 hajatalu, diivati ja Nõmme, nummani 1 talupoeg, mis varemni allusid Kivisõle.

Uus revisjon adramasde arvu kindlaksmääramises korraldati juba järgmisel, 1713. aastal. Andmete vahe seisis selles, et nüüd määrati eriliselt ära töös kõlbmata talupojad, samuti mõisa teenijad, kes seegi ei kuulunud talupoegade arvu, mille alusel adramaid määrati. Meile on need andmed olulised selle tõttu, et antavad selgitada, kas ja kui suuresti oli esimõisates siine arstidest muudetud tühiaks jäänud moode uuesti asustamist korraldada. Selle küsimuse lahendamiseks oleks käesoleva töö piirides siiski keenuks ja vilearune, sest eeldab sageli otse hüpoteteesi lahendusi: mõnemi viiselt üles määratud talupoegade nimestiku analüüsi.

1) UB Wrede, fol. 25-26, 34.

Erutatagu nim selle tõttu ainult mõninged noor-
võtlisud andmed.

Peningis oli 9. juunil 1713. a. 19 talupoega ja 3 va-
badikku. Talupoegadest olid 2 vanuse tõttu töövõime-
tud, kuna ühe kohta mainiti, et ta on end Kambi
mõisast vabaks ostnud. Pääle talupoegade oli mõisal
veel kubjas, kilter, karjus, tallipoisid ja väljarahat.
Talupoegadest oli üks, Kalmari Jüri, oma naise ja
lastega ära läinud Albu mõisasse¹⁾.

Anijas oli samal ajal 39 talupoega ja 3 lesk-
naisi. Vanuse tõttu arvestati neist tööjõuks 5,
neist ühe talupoja täiskasvanud poja võtsid oma
vana isa talu ühiselt oma kotte hoida. Üks tei-
ne vanust talupoegadest teenis taas küllakamjaseks.
Eraldi märgiti veel üks karjane ja mõise kubjas²⁾.

Kiviloos leidis 15. juunil samal aastel 8 talupoega.
Kaks neist olid töös juba ligi vanad.³⁾

Kehna mõisas võidi konstateerida ainult viit
talupoega, neistki oli üks metsarahaks, teine hai-
gete kätte ja vanuse tõttu töövõimetu ja kolmas
sarnuti kõlbmatu, vanuse ja harguse tõttu⁴⁾.

Raarinus loendati nooru 19 talupoega ja neist
ainult üks vanuse tõttu kõlbmatuna⁵⁾.

Kambi mõisas oli talupoegi sel ajal nooru 24,
küladel 19 ja karjataludel 5. Küllaelanikest oli
Nalcke Jahn mõisa sepa, Rene Thomas puusepa⁶⁾.

1) ÜmKA, konvoluut 336, Notizen über die A. 1713 auf
den Landgüter 3hstlands vorhandenen Bauern zum Be-
durf der Haken Revision. Andmed Peningist.

2) Ibid. Andmed Anijast.

3) Ibid. Andmed Kiviloost.

4) Ibid. Andmed Kehnast.

5) Ibid. Andmed Raarinust.

6) Ibid. Andmed Kambist.

Haljast ja Penlast puuduvad vastavad teatelehed. -

Säärane riiklikajalik talupoegade nimeline laendamine võimaldas mõisatel asuda oma pagunud talupoegade tagasinõudmisele. Nii esitati Nehatu mõisa poolt Kambi mõisa vastu nõudmine Lohukõrtsi Juhani väljandmiseks, kes vähe aega enne katku oli pagunud sinna kellegi mõldri juure. Pagulane vihes oma äga oli end osand kõrvale hoida elmise revirjoni puhul, mille tõttu asi läis meeskõhtu otsustada, kust tema väljandmiseks tehti Kambile vastav korraldus¹⁾.

- Arustus-, majandus- jne. ajalooliselt eiti väärustliku allika rahvastiku arvu kohta katkujärgses Haljus esitab meile nn. 1716. a. annotatsiooniproto-
koll. Selle tulemused on kokkuvõtetenäe küll avaldatud P. baron Ungern-Sternbergi poolt²⁾, kuid meie ajaloole mitte küllaldanäe alusel. Nii alle, ootab selle annotatsioon eiti riiklik andmes-
tik läbitöötamist statistikute ja majandusajis-
loolaste poolt ja on probleemiks omaette, mille osalinegi lahendamise selle kirjutisega oleis ras-
kesti teostatav eellöde puudusel.

Kõnealune annotatsioon määrati kindlans
kindralruberi A. Mensikovi vastav korraldi-
sega 1716. a. märtsis. Põhjuse sellen ande valiti-
nuse soov teade saada ige mõise omandusuh-
teid, kõrgi talupoegade arvu, nime ja vanadust,

1) Ümka, konvoluut 336, Halju meeskõhtu kiri
maanõunik nauu Magnus Wilhelm Hieroth 1713, sept. 9.

2) P. Bar. Ungern-Sternberg, Das Annotations-
protokoll de 1716 für den District Harrien. Ein Beitrag
zur Gütergeschichte Estlands. SA „Beiträge f. Kunde
Est- Liv- u. Kurlands.“

nende kuuluvust mõisale ja andmeid töö- ning ka-
riloomade kohta. Nende teadete alusel pidi mõ uues-
ti reguleeritama adramaade arv, kuni sel ajal vaho-
pääl oli ilmsiks tulnud praegu puudus. Edaspidi
kavatseti igale adramaale arvestada 10 tööpöulist
meest¹⁾.

Kui rüerikasjalikke ja huvitavaid andmeid talle-
tas säärane üldine rahvalugemine, selgub paarist
näitest.

Rätla adramaade vabatalupojast, pooladriinest
Rätla liinust mainitakse te vanus 70. aastat, kuid
samal ajal on te naine Ann 20 aastane! Sellest abi-
elust on tal $\frac{1}{2}$ aastane poeg Jaak, ning enimesest
abielust tütar Kreet, 7 aastane. Talus oli veel 25
aastane mlane Jürgen, 2 hobust, 2 härge ja 3 lehmas.
Tööpäevi te ei tee, kuid maaab selle eest 8 tündrit
vilja, 1 tündrit kaeru²⁾.

Teine pooladriin samast külast, Sörde Abraham,
oli 40 aastane ja te naine Tiiru 30 aastane. Neil
oli kolm tütar, Mall 4 aastane, diiru 2-ke ja
Kari $\frac{1}{2}$ aastane. Sulane Hans oli 20 aastane ning
pärit Viirumaalt, Põrkumist, sin selles talus
oli te alles enimest aastat. Härge oli talus 3, hobu-
seid 2 ja lehmi saamuti 2.³⁾

Jasti leidub sin andmeid ka vanema aja kohta,
eriti Põhjasojast. Anijas pannakse kirja, et selle
mõisa talupojad pidid 1704. aastal Pahleni rüge-
menti andma 6 meest, ja sõdurile andma vormi:

1) P. Bar. Ungem-Stenberg, op. cit., lk. 16-17.

2) Ibid., lk. 17.

3) UmmA, konvoluut 335, Inquisition- und Anno-
tations-Protocoll dera im District Harren belegenen
Adelichen Güttta und derselben Bauenschaft betreffend
die Harenzahl, 1716, lk. 84.

palitu, 1 kosuke, 1 mütsi, 1 paari pükse, 1 närgi, 1 paari saapaid rousidega, 1 kaelarätiku 1 paari kindaid. Samas ulatuses mõni varustust ka teinilt mõiselt, nii Kambilt, Raasimelt ja Aukülaselt, kust meeste arv oli vastavalt 7.¹⁾

Perlas oli nüüd $3\frac{1}{8}$ asustatud adramaad ja elas nimeks norku 90, 48 mees- ja 42 naissoost (1712. a. oli nim vastavalt elus 56, surnud 193). Hobuseid loeti kogu mõisa kohta 18, härgi 21 ja lehmi 19. Rootsi ajal olnud mõisa 15 talupoja-adramaalne, arvates igale adramaale 15-16 meestöölist, vanuses 15-60 aastat.

Rätlas oli asustatud $1\frac{3}{4}$ adramaad, rootsi ajal 2 adramaad ja 6-10 meestöölist. Talurahvast loendati nim 13 meest ja 15 naist (1712: 21 elus, 50 surnud).

- Juba neistki näiteist selgub, kuidas rahva arv vahetääl tunduvalt oli tõusnud, kuid mainitagu nõhe, et sellest ei saa järeldada tööjõudude arvu kasvut, sest juurekarru moodustasid jaa eranditult lapsed. Tööjõudude meeste arv võis 1712. aastast saadik karrand olla ainult õige vähe. Karvu võime jälgida veel mitmes teises mõisas.

Kambis leidis $2\frac{3}{4}$ asustatud adramad, ning talurahvast - 54 meest ja 47 naist. Hobuseid oli nim 21, härgi 14 ja lehmi 20. Rootsi ajal oli samas mõisas 22 adramaad, arvates igale 10-12 meestöölist.

Raasimus oli talupoegi küll vähem kui Kambis (mehi 48, naini 49), kuid asustatud adramaid määsuse rohkem, nimelt $7\frac{1}{4}$.

Aukülas oli rahvastik vahetääl karrand küll rohkem kui poolerõnne (mehi 28, naini 26; 1712: elus 19, surnud 193), kuid asustatud maad oli siiski vähem kui 1 adramad, nimelt $\frac{11}{16}$.

1) Jbid., lk. 122, 126.

Hobuseid oli Raasikus 23, härgi 33, lehma 17, Anukülas - hobuseid 11, härgi 7, lehma 10.

Perinegi, mis samuti nagu Anuküla, Anija jt. oli eriti rängalt kannatanud katku läbi, osutus $2\frac{7}{8}$ -adramaaliselt 112 elanikuks (mehi 52, naisi 60; 1712: elus 62, surnud 242). Hobuseid loeti 29, härgi 16, lehma 24.

Anijas tõusis rahva arv ligi-lähedalt kolmekordseks. $4\frac{3}{8}$ asustatud adramaal loeti 91 meest, 87 naist, 31 hobust, 31 härgi ja 35 lehma, kuna veel 1712 elas sin vaid 68 hinge ja surnud oli 485.

Väike Jaljara osutus $1\frac{1}{8}$ adramaaliselt, 26 elanikuks (13 meest ja 13 naist), 4 hobuse, 4 härgi ja 7 lehma.

Kiviloos oli rahva arv võrreldes teiste mõisatege kõige vähem kannanud. $1\frac{1}{4}$ asustatud adramaal elas sin 15 meest ja 18 naist, 1712. a. aga oli sin 26 hinge (ja surnud 150).

Kõige väiksem Hanju-Jaani hõukordsest mõisast, Kehra, enne $\frac{3}{8}$ adramaalisena 34 elanikuks (18 meest ja 16 naist). Hobuseid oli sin 4, härgi 2, lehma 3, seega jätus Kehras terav loomade puudus ¹⁾.

Rahvastiku arvu kannu määras, nagu mainitud, peamiselt sündivus ja abiellumiste arv, kuna surevus sin nagu teinoki rühkondades pärast katku kindvalt langes ja sündivus igal aastal oli suure rükkalus. Abiellumiste arvu kohta on iseloomulik, et see küll hoopis kannu mõitas esimesel aastal pärast katku, kuid mis järsult tagasi vaikus ja enam stabiliseerus alles naani aastavümne järel. Nagu kõrgist eelkõne: jelduist ja hiljem 1725-26. a. verinõuist selgub, on

1) P. Bar. Ungem-Stenberg, op.cit., lk. 25-27.

abiellumiste arv on järsu languse põhjuseks vallaliste peretütare puudumine pea kõrgs taludes. See on selge mi selgel kujul, et võib olla varieeldamatus värtus. Seda tühimut ei muutnud täite lennaste luusti abiellumise, mis kaunis kõrge protsendi moodustas rildisest abiellumiste arvust peamisi- mesel katrujärgel aastal, kuid mis same kiiresti vaigus alla.

Olgu nim tabelina eritatud sündimute, sumute ja abiellumute koguarv kirikuraamatu korduvõtteel naanist erimesest aastakümnest pärast katru: 1)

aasta.	Sündinud.	Sumud.	Abiellumid
1711	53	(okt.ii) 8	(okt.ii) 21 (7 leske)
1712	106	23	30 (12 ")
1713	97	18	18 (4 ")
1714	84	32	15 (2 ")
1715	52	18	7 (2 ")
1716	70	21	7 (1 ")
1717	55	38	12 (-)
1718	74	19	16
1719	69	61	6
1720	69	38	14
1721	74	27	10
1722	57	45	6
1723	52	28	7
1724	46	51	15
1725	73	27	8
1726	65	25	8
1727	69	40	10
1728	68	50	9
1729	55	32	20 (6 leske)
1730	67	41	22 (3 ")
1731	63	52	17
1732	62	35	16
1733	57	27	17
1734	64	37	19
1735	68	88	20

1) KB Wrede, vastavate aastate mindivuse, surevuse ja abiellumute nimivõrd.

Neid arve võrreldes näeme selgelt, kuidas niinditus pärast katku surevuse õige tõhusalt on riietanud, kuid seda ainult enimesel katkujärgsel aastalim: nel. Hiljem muutub vahe juba palju vähemaks ja jääb näinasaena püsivaks, mille sagedate rõõmuminte: ga ja üks nõu erandvõtt, 1735. a., koguni riiel: tate niindituse.

Kuidas talupoegade arv enam-vähem lõplikult stabiliseerus riielshitamisaastail pärast sõda riielrikuis mõinasis, näitab uus ja hooly. teostatud adramaade revinjõn 1726. aastast. Seerordseid and: meid on põhjus täpsuse mõttes uskuda, sest loen: datud talupoegade arvust olenes adramaade mõin: ramise, mis valitusvõime sama otsesoheselt kuvitas nagu mõinriku ").

Üleminekut adramaade arvestamises moodval: leedilt ja kvantiteedilt talupoegade arvule moti: veeriti just rahva arvu kohutava langusega. Maad oli igal mõinjal riielluses, kuid suur osa leidis tih: jalt, asustamata. Üleminekul uuele arvestamisele võeti riiiki arvesse endisi töömorme, nimelt selles osas, et täisadrik pidi mõinse tööle saabne riihe riihes raxendige tervens aastaks ja riiuel veel h: raris riihe jalamehe.

Revinjõni projekt, kohaselt arvestati niinid need

1) EKUPA, Maade revinjõn, N. 6, Revisions acta de anno 1726. Andmete tõestamine võeti talupoegadelt vanne: " Minna N. N. towatan niink wannen Jummalal niik temme pühhal Evangeliummil et minna Selle rinnase ausa Kaisre Kochto es, keik se pæel, mis minnuet kürsitause, sedde tahan rækida ja uillestunnistada, mis õige ja tõrri on, kel: lise Söbrussex eink kelleko rahjux kuinke mitte mingesugjose Andede ehk Hinno perrast middaxit tahan erasalgada, kui pajo Tallorjõjat selle N. N. Moise jerrrel on, kui pajo Tõpævat ja kui pajo Jaudo neil Tallorjõjattell on " jne.

talud, kus oli 2 tööjulist inimest, mees ja naine, 1/4 adramaalistes ehk 1 1/2 päeva kohtades. Talud, kus näide mehe ja naise oli veel üks täiressarrand tütar või teenijastiidruk - 1/3 adramaalistes (2 päeva koht). Kus kaas tööjulist meest ja üks või enam naist talus, need rehkendati 1/2-adraimikes ja pidiid tege- ma kogu aasta läibi nädalas 3 päeva raenduga ja muul liinul 3 päeva jalgri mõisa tööd. Ühe adra- maaline oli talu sel puhul, kui nädäl leidus 4 töö- julist meest.

Mõis, mis oli suurem kui kaas rewingoni adra- maad, võis pidada väharpool adrataluposegi, rihe kurye ja rihe karjuse. Kui aga mõis ulatus rihele ratsateenistuse hobusele, seega 15 adramaale, siis lubati kurye kõrvale veel rieter. Need mõisad, mis omasid metsa, võind pidada rihe metsavahi. Kõrtsmike ja mõldraid, kui neil ei olnud maad, adramaadele ei arvestatud). Võonad talupojad, kes veel mõinas leidusid, jäeti samuti adramaade ar- vust vähe ja kohustati mõismike neid tagan- toimetama nende pärisperemeestele. Siin olid erandiks ainult need võonad talupojad, kes olid kohale tulnud juhc 1695.a., seega suure nähje ajal, ning kohal viibni seega üle 30 aast. Ka- luid, rannikult, kel polnud maad ja mõisale ei leinud korrali päevi, vaid ainult muul mõimyard abipäevi, pidiid arvestatama muvi =

1) Teiste mõisateenijate kohtu leidus kindralubemeri- poolt antud koralduses prinit: „Апротныхъ еру- неумереи, аудидно кутилеровъ, дворовыхъ херонцовъ, кызнецовъ, огородниковъ, новаровъ, рыбниковъ и зуринъ тошу погодныхъ ... бракныхъ меръ почитать не- казненитъ. А некоторые изъ выше писанныхъ званей ильютъ свои дворы, и маленкие земли, и поимыцкую платятъ оброкъ, такихъ бракно рахно емеренитъ казненитъ.“ ИЖПА, Revisionis Acta de anno 1726, fol. 37-39.

päevade kogusumme kohaselt kas viiers adramaas, või kui palju näd päevi just võib hinnata. 1)

Koostamise pe. võrdlemisel tuleb alati arvestada sel ajal adramaa mõiste kiire muutumisega. „1617. aastast alates loeti [bestimaal] täisadramaas talu, mis muutis mõisahärrale teha 6 hobusepäeva nädalas. Veel ne ajal järgnes a. 1712 Põhja- Eesti jaoks uus määratus: talu, mis omas 12 töövõimelist meest 15 ja 60 aasta vahel, pidi moodustama 1 täis- adramaa; 1733 määrati see norm aga ainult 5 mehe peale vund- lant, 2), kuid 1726. a. oli see norm, nagu märgime, veelgi vähem, ainult 4 tööpäulist meest.

Talupoegade arvu loendamisel selle reviooni ajal saadi Harju-Jaanis järgmised tulemused (A = Auküla, R = Raasiku, Pa = Perila, Rt = Rätla, K = Keha, P = Penningi, An = Aniga, H = Halava, Ka = Kambi, Kir = Kiriloo): 3)

	A.	R.	Pa.	Rt.	K.	P.	An.	H.	Ka.	Kir.
<u>Tööjõulised</u>										
<u>15-60 aast.</u>										
Peremehed	12	11	23	5	9	28	39	25	34	12
Pojad & naised	—	8	4	2	—	4	16	8	9	4
Perenaised	13	15	27	5	9	31	41	25	35	12
Tütred & tüdrukud	2	2	2	1	—	—	9	6	—	1
<u>Alla 15. a.</u>										
Pojad	25	14	52	11	20	50	64	40	39	21
Tütred	19	24	37	14	16	47	73	30	39	22
<u>Üle 60. a.</u>										
Mehed	7	9	12	1	4	12	15	7	3	6
Naised.	8	10	7	2	3	11	26	9	1	10
<u>Võõrad</u>										
Mehed	4	—	—	2	2	4	4	3	5	1
Naised	2	—	—	2	2	—	1	1	—	—
Lapsed	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—

1) EKIPA, Revisions Acte de anno 1726. Gemassgeblicher Project und Norme wornach die Revision derer Haseventahl im Esthland mit erfolgender solcher Approbation könte requirirt werden. — See project origi. Minutatur.
 2) P.] [Johansen], Adramaas. Eesti entsüklopeedia I, nr. 106.
 3) EKIPA, maade revoi, nr. 2, Rev. de A. 1726. Harrien.

Esitatud andmeist näeme, et vöörleid talupoegi pol-
 nud kihelkonnas küll eiti palju, kuid siiski teatan
 protsent. Aruülas oli vöörleist kaus meest pärit
 Soomest. Raarimust, kus vöörleid pole mainitud, nõu-
 dis Kelma üht talupoega tagasi, kuid selgus, et see on
 juba lapsega ühes oma emaga, kes siin abiellunud, kaa-
 na toodud ja üle kasvand, ning üle 30 aasta oma
 niidisel kohal. Rätlas oli 1 mees ~~mees~~ oma naisege
 Soomest ja tene Kundast, kuid narmuti üle 30 aas-
 ta kohal viibinud. Kelmas oli 2 talupoega Soomest
 ja 1 kirgsepp rootslane. Peningis leides 4 vöörleist
 vene talupoega; Anijas üks venelane ja üks soom-
 lane ning mõni mujalt bestimoelt pärit olev talu-
 poeg; Haljaves 1 vöörleist Soomest, 1 külarätsep
 Tartumaalt ja 1 talupoeg Maardust; Kambis oli
 3 venelast, meist üks kolme täisealise pojaega,
 ja veel mõni vöörleist Haljumoo talupoeg, ja lõ-
 puses Hiiriloo 1 vöörleist pois Narva lähedalt
 ja Kubjas, kes „soll zwar unter Palms gebahren
 aber nieher eedint sein.“¹⁾)

Kokkuvõttes võime arvestada, et katku läbi
 Halju-Jaami rahvaarv kahanes umbes veerandile
 ennesõjaajast arvest. Sündivuse ja surevuse nur-
 vake enimese kausis muundus alul märkele tihkemu
 täitmiselle, kuid andis tööpõude alle ligi paari aas-
 takümmeid hiljem. Vahepeäl tuli abiellumiste arvu
 õige tunduva langus, mis oleneb vallalaste tüdrukute
 arvu olmapoistvast vähesusest. Ning lõpuses - talude
 tööpõudude arvu ei ole perepoegadel kunigi nuru o-
 jelselt on neid kasustatud uute talude asundami-
 seks tihkumise ajamute arvale. Kuna ke rühaseid taludel
 polnud võimalik saada, pidid mõne töö tegeme pere-
 mehed ja peremehed^{naised} ise, mis kardinaalselt muutis
 vängemas talude koorme ja halvendas majandus-
 likku seisundit.

1) EKPA, Rev. de A° 1726. Flavren.

Mõisate restitutsioon ning talurahva
õigusliku ning tulundusliku seisundi
kujunemine Hanju-Jaanis rüleschi:
tammisaastail pärast Põhjasõda.

Kohe pärast Tallinna vallutamist tõttas kindral Bauer oma vägesid kaitsema maale maapitama ja nõudis nende ülalpidamiseks kontributsiooni natuuras. Riiteluoma erindajate poolt leiti, et see on maa eniti raskest olukorda arvestades otse kurnav ja paluti maa jätta selle nõudmata. Bauer teatas seisukorras küll kahe Šeremetjevi ja Mensikovi, kuid vastuse ootel soovitas riiteluoma poolt ise riigemendi suure määrate erapooletut komisari, kes teostaks maa kandevu inkviziitsiooni, mille järele midagi võiks kindlaks määrata maksud. Maanõunikute poolt võeti see ettepanek vastu ja tehti määratud komisarile rülesandes teatavd hankida selle aasta vihasõja suure, kasustada oleva kauge, asustatud adramaade, vägede poolt nõutud kontributsiooni pe. kohta 1).

1) P. Bar. Osten-Sacken, Die estl. Ritterschaft im ersten Jahre russischer Herrschaft, BM LXXI (1911), lk. 139-141.

Baueri poolt nõutud kontributsioon leiti olevat ülemääraselt suurena arvestatud. Üks innoivintsi-
ooni komisjonest arvutas selle riigitaolise imbe
ja sai 222,256 riigitaalrit, mis pidi küllaldane ole-
ma reži 4 uue riigimendi kujundamiseks. Kui laiad
olid vene sõjaväe nõuded, näitab reži, et kõrgemad
ohvitserid pidanud omal 10 - 100 hobust ja mause
nõuti mitte Tallinn, vaid Pärnu mõõtudega, mis
olid märksa suuremad ¹⁾.

Riitelmomale tõi teatavat kergendust kindral-
rubneri Mensikov poolt 26. veebruaril 1711 an-
dud korraldus, millele keelati sõdurite majutamise
mõisa-elamutest. Kõrge riitelmomale hoolitseda
selle eest, et paljud väärnõuded vägede moonastami-
se nõutamises kaotusid. Talupoegadele tõi kergendust
alles sama aasta reži, millel kindral Baueri
väed maalt lahkusid ²⁾.

Kõigi säinaste armuste all kannatas Harju-
Jaani armuti nagu teised kihelkonnad.

1710. a. mõisa ja talupoegade rehed püüsid ära vene
väed, kuid saadud vihe võtsid omale ja vedasid
selle jõeldatuse, Maartu pm. 1711. a. leiti võima-
lus ühist mülvate armust mõisate poolt, ta-
lupoegadel puudus seemneriik. Mõisale ei saadud
talupoegadelt enam midagi mause, küll aga pidi
iga talu mauseme vene vägedele 8 tündrit otse, 8
tündrit kaem ja 1 riigitaalrit 56 valget liha otse.
Selle järel olid talupoegade viimased tagavarad läbi
ja ~~ole~~ omale eluüldpidamiseks pidid need vihe
ruba ostma ³⁾.

1) Ibid., lk. 146-147.

2) Ibid., lk. 149-150, 153.

3) EdGA, Inquisition 1712, fol. 536-537.

Üldse oli maal 6 rügementi draguneid ja 1 rügement kasakaid majutatud. Enne Tallinna vallutamist olid need talupoegadelt hobused ja kariloomad konfiskeeritud, nii et niisid talupojad vaevalt veel jõudsid miiraga põldu teha ja niida, kui peab ja nõuti majutatud vägede praoviandiks 1).

Kambi mõisas külvati 1711. aastal, vast viigast ainult 1 öölitit, sest adramoode arv oli nõrkumuland 2 $\frac{7}{12}$ -le, kuni endisel ajal 45 $\frac{1}{3}$ asustatud adramoode juures külvati vast viigast 7 $\frac{1}{2}$ öölitist 2).

Säärastes oludes püüti siiski miirvõrd kui igame võimega asuda mõisate rüehitamisega. Laialt kasutatavaks mooduseks sai mõisate vähendamine.

Flaari-Jaanis 1712. a. märtsis renditi meenõunik Nieroth'i poolt Auküle mõis leitnant Rettzeit Johann Wrangell'ile, kolmeks aastaks, rendiga 70 miigitaalnt aastas. Rentnik pidid omale osama kõik talupoegade maasud, pääle murinte ja ottrade, mis pidid endiselt osas langema mõisa omanikule. Siis: ki lisandati tingimus, et rentnik võib rendimast vast viigast maha arvata selle osa, mis te peab talupoegade eest kandma, kui need ei suuda kanda majutamisviisi või kontubentsiooni. Inimvõimkonnas puhul oli selgunud, et talupoegadelt puudus tööloomade minimaalses arvus 3 hobust ja 6 härga, neid lubas Nieroth Jüripiivass muretseda. Rentnik aga nõustus kaht vabatalupoega Puxo Matz'i ja Simo Termo Jahni asustama, nüt mõisates mõnda talle, teist mõisa mõtsi 3).

1) HaldnA, 1739/m. 11, Acten im Sachen des Obristen und Vice-Präsidenten Baron von Nieroth wider die Präbstin Maria Aurora Gräfin Königsmark. Berechnung der Revenüen der Güter Arroville, Rasiex und Campen.

2) Ibid.

3) Ibid., Auküle rendileping 1712, märts 6.

Enne mõisa väljarentimist novraldatud imuvintsiõoni andmeil pidi Anukilas sel ajal asuma 9 taluperemeest, 8 perenaist ja 1 peretütar, perepoegi ja naiseid üldse ei olnud, millel aga üks teenijateidurk. Doendatud talupoegadele oli 4 hobust, 6 härja ja 7 lehma. Vabu talupoegi oli mõisas 4. 1)

Samal ajal noostatud vanuragamatus firseeniti igale talupojale-pooladrinule ahtlaselt järgmised normid: rukist $4\frac{1}{2}$ varka, otre samuti $4\frac{1}{2}$ varka, kaeru 1 vark, $\frac{1}{2}$ lammast, 2 kana, 20 muna, 1 nael lõnga, 1 nael ketrust, 1 koorem heinu ja 5 kubu õli. Sellele lisandus igalt pooladrinult vanurahana $2\frac{1}{2}$ taalrit vaske, 1 hani, 1 tüd tüd ja $\frac{1}{2}$ kotti. 2)

Võrdluseks toodagu talupoegade maasud Raasimust, samuti pooladrinult:

rukist 5 varka, otre 5 varka, kaeru 1 vark, $\frac{1}{2}$ lammast, vanuraha $2\frac{1}{2}$ taalrit, 2 kana, 1 nael lõnga, 1 nael ketrust, $\frac{1}{2}$ kotti, 2 koormat heinu, 20 muna ja 10 kubu õli. - Pääle selle pidi iga talupoeg aasta läbi nädalas tegema 3 päeva ravendise ja suvel jüripäevast mitukipäevani liin 3 päeva jalga 3).

Raasimuse mõisas, mis sel ajal rentiti Nierothi poolt Pilar von Prehau'le, oli veel 11 talupoega. Kaks selle mõisa pärustalupoega olid Rätlase praegused pübe enne Põhjasõda, üks neist enne nähja aastate algust, terve aga nähja ajal ja nähja sunnil. Raasimuse poolt eritatud mõnde pääle hantas arja Hayn meeskohus ja nõudis Rätlast pääle teenindus.

1) Ibid., Specification derer Arrovüllschen Bauren, welche noch im leben sind, 1712, reebman 26.

2) Ibid., Wackenbuch über die Arrovüllsche Bauren, 1712, mänts 6.

3) Ibid., Wackenbuch der Rasierschen Bauren, 1712, reebman 28.

aasta lõppu selle talupoja tagasi, kes ei olnud enne nägemaastaid, kuni tere, vastavate näiduste kohaselt võis jääda Rätlane¹⁾.

Nus ränne hoop langes mõisatele 1713. aastal, mil puhkes loomakatk ja suurem osa karjadest hävitas. Üksi Hambis oli 136 karilooma, same rahuel mõisal ka Raasiku ja Anniila²⁾.

Hoovule manustav rent oli mõnes mõisas lähemalt reguleerimata veel 1717. aastal. Selle kindlusemääramises Kambi, Raasiku ja Anniila kolte pöördus nende mõisate administratsioon, Magnus Wilhelm Nieroth Hanja meeskohtu poole, mille tulemusena oli rendi kindlusemääramine järgmiselt: Kambi 168 riigitaalut (à 80 kop.), Raasiku 164 ja Anniila 52, kokku 384 riigitaalut. Talupoegadele tööpäevi said need mõisad toovad järgmiselt: Kambi 42 päeva ravendiga aastas, 25 jalgri muel, Raasiku 41 p. ravendiga aastas, 23 jalgri muel, ja Anniila 14 p. ravendiga aastas ja 9 p. jalgri muel (st. nädalas).³⁾

Lisaks vaatleme veel ühe väiksema mõisa nild: olukorda 1713. aastast. Häärimuses on Hiivlase mõis, mis haagikohutuniku immissiooniga anti üle Elizabeth Helena Adam'ile. Seni oli mõis olnud Kadime pastori Kantwigi käes, kes talupoegadelt nõudnud, et need annult leme sõna kuulaks, hoolimata isegi haagikohutunikest. Viimane käivitas talupojad riiki viitahimmu ähvardusel mõisasse ja

1) Ibid., Hanja meeskohtu otsus, Kambi, 1713, juuni 17.

2) HalduskA, 1717/m. 4, Acta im Sachen betreffend die auf die Bitte des Landraths Magnus Wilhelm Nieroth geschehene Taxation der Güter Campen, Raasik u. Anniila.

3) Ibid.

teostas immissoon.

Mõisast selgus küllaltki rumb pilt. Vanas kivist elumajas olid elamiseks kõlbavad ainult 2 tuba, sest teistel tubadel puudusid uused, aknad ja ahjud. Harja laut nõudis põlyaliku parandamist, õlleöögi puudus katus. Hobustetall 14 latorge oli täiesti laastatud. Kumbi rehi põlnud korras, üks oli poolleldi katuseta ja soojarehe üks sein mahavarisenud, teisel rehel puudusid parved. Mõisaaias olid puud enamasti kuivand, mõlemad tiigid kinni karramas. Veres ei kõlbanud kiivid, põlluadadest olid korras ainult mõisa ja ukspõllu ümber olevad. Ruumid olid küllalt sel aastal 18 tündrit, otse 10, kaeru aeg üldse mitte. Talupoegi oli mõisas kaheksa, neist kuus pooladriksut ja 2 veerandadriksut. Pooladriksud tegid 3 päeva nädalas, veerandadriksud kaus päeva. Pääle nende oli mõisas veel aednik ja 6 vabatalupoega, kuid viimastel polnud üldse mingit varandust. Mõisal omne kari puudus, sest senised omannud olid selle kas müünud või ära viinud (kaeru 34 sarvloomu, 4 kitsu, 4 siga ja 5 lammast) ¹⁾.

Kui viljakad või ikaldunud olid katuepõrsed aastad põlluvilja saagi suhtes, võime kihelkonna kohtu kaudselt järeltada pastor Wrede andmeid kirikumõisa külvil ja saagi kohta, sest pastoraadi põllud ei olnud paremad külade ja mõisate omist ja hariti samuti kihelkonna talupoegade poolt.

1712. a. külv: oder - 2 tündrit 2 varu, saak 26 t. 2 w.
 " ruvenisu - 2 külimittu, " 1 " 3 k.
 " kaer - 3 tündrit 3 k., " 14 " 3 k.

1) Hallstr. A. 1717/m. 2, Acta in Sachen des Majors Baron Peer Adolph Örnexlau und des Pastors Georg Handtwerk, nomine seiner Frau Anne Margarethe Nieroth wider die Obristlieutenantin von Buddenbrook, wegen des gutes Fegfeuer.
 - Haaginschutunism immissoon 1713, mai 5.

1713. a.	külv:	kaer - 4 tünnit	6 külmittu, roak	8 t. -
"	"	oder - 10 $\frac{1}{2}$ t.	-	19 t. 3 k.
"	"	uuris - 8 t.	-	20 t. 3 k.
1714. a.	külv:	oder - 3 t. 3 k.	"	12 t. 6 k.
"	"	uuris - 4 t. 6 k.	"	15 t. -
1715. a.	külv:	oder - 27 ¹² t.	-	27 t. 3 k.
"	"	uuris - 13 t.	-	65 t. -
1716. a.	külv:	oder - 8 t.	-	46 t. 4 k.
"	"	kaer - 3 t.	-	12 t. -
1717. a.	külv:	oder - 3 t.	-	10 t. -
"	"	nisu - 1 t. 3 k.	"	7 t. -
"	"	uuris - 5 t. 5 k.	"	26 t. -
1718. a.	külv:	oder - 8 t. 6 k.	"	41 t. 3 k.
"	"	kaer - 1 t. 3 k.	"	3 t. -
"	"	nisu - 2 vanne	"	2 t. 6 k.
"	"	uuris - 10 t. 4 k.	"	39 t. 2 k.
1719. a.	külv:	oder - 11 t. -	"	32 t. 5 k.
"	"	kaer - 2 t. -	"	3 t. -
"	"	uuris - 8 t. 4 k.	"	33 t. 2 k.
1720. a.	külv:	oder - 10 t. -	"	50 t. 6 k.
"	"	herneid 4 külmittu	"	4 t. -
"	"	uuris - 10 t. -	"	59 t. 2 k.

jne. ¹⁾ Pääle külv: ja roagi nuruse puhitagu tähelepanu ka pastoraadi meode omamoodi külvimisele!

Wrede nurises õige kibedalt kiandmõisa põlluhari: mire olude üle. Omal polenud tal võimalik põllutööid teha, kuid selleks talupoegade saamine õi. ka võimalik. Sest kui leiauskni mõne, mis on see kas sama kihelkonnas närustalupoeg või võõras. Võtab ta esimese - mis

1) KB Wrede, fol. 70-71.

nõuab vansti mõis selle tagasi, võtab teise - on säädustega vastolus. Aga kui puhuslikult mõne saabui, mis olevat see tavaliselt „säärane kaan“, kellega jumalalaulusel lausa mäda toime saada! Nargus reheperemisel olevat gapäevane ka kõrge paremate talupoegade poolt. Paha lugu oli ka mõnate poolt antud tööjõududega, päälegi pole poolid neist seda üldse andnud. Osa mõsaid andis 3-4 korda aastas à 2-3 tööpäeva. Mõnivad künniajal saadavad mõik mõsaid abi ja meo küntaure kiiresti rüles, saabub aga külviaeg, ei saadete enam rühtegi talupoega ja enamik viigast jääb maha tegemata. Ka rahandas Wrede selle üle, et pastoraat asus põldude keskel, mille tõttu hobused ja kari mõõde minnes vihe rükkusid. Wrede teigi ettepaneku kirikmõisale kolme kuni nelja talupoja ostmises ja arvas, et selles võiks kasutada 300 taalrit kirikumõisast, kuna teine 300 või 400 oleks temalt laenatav.¹⁾ Säärane kavand jäi mõiki teostamata ja viheluonne mõis moodustasid talle igajärgs eri aastal ande riike sulase, kes mis toimetas temal töid. Raaniku, Kambi, Penle ja Peningi tegidki seda korralikult, viimastest oli sulane kopuni 2 aastat, kui aga järg jõudis Anija kätte, loobus viimane sellest kokkuleppest²⁾.

Talupoegade ostmisest pastoraadile, nagu mainitud, ei saanud asja, küll aga teostus köstri ostmine! Nimelt oli loovudne Flayn. Jaani köster, Jürgen, Sutlema mõisa pärustalupoeg. Olles oma ametile kohane, sooviti teda alalises kirikus püües jätta ning meenõunik Nieroth ostiski Jürgeni Sutlema omanikult Clas Reinholdi Staxelbergelt endale,

1) KB Wrede, fol. 76-78.
 2) Ibid., fol. 190-193, 197.

marustes tema eest 10 nrgitaalrit.¹⁾ Kaks aastat hiljem, 1715. a. kevadel, loobus Nieroth oma pärisõigusest Jürgeni kaitse ja andis talle ning ta perekonnale isikliku vabaduse²⁾.

Talupoegade loovutamise müügi teel oli toorad üldiselt tunnustatud, teame sellest ka muid näiteid³⁾. Kuid küsitav on veel, kas õigustinurus tunnistati talupoegade loovutamist ametisena, vähemalt väitles selle vastu Kiviloo mõisast Elisabeth Helene Adam, nõudes tagasi adjutant Brich dundberghilt riigi talutiidruse, kes oli selle ametisena saanud Kiviloo endiselt omanikuelt, Auguste Nierothilt, sest „die vorge Posse vorin nicht berechtigt oder bemächtigt gewesen... erblente von dem Guthe, an dem mehr berechtigten interessenten zum praecipue und nachtheil zu verschonen, und das ohne dem depopulirte Gut noch mehr dadurch unter die Fürse zu bringen“⁴⁾. Siin on tegemist küll erandjuhusega, sest mõisa vastu oli kreditoritel röödmõis, kuid meid huvitab siiski, kas ametis loeti sääduksinurus (sest tagasi nõude asemel võis ju protsessi puhtide mahjutamunõudele). Kuid arjeda pidisest käigust praegu puuduva teated. Küll aga oli dundbergh lubanud tiidrunut tagasi anda, kui talle karvatusse kuluud tarutakse, sest tiidrunu annetatud talle lapsene ja pole veel mingit tööd teinud⁵⁾. —

Pastori riisetulekute hulka kuulus näide põllu- saagi veel viljemaas mõisult ning taludelt, samuti

- 1) KB Wrede, fol. 82, müügi kirjete koopia, 1713, august 28.
- 2) Ibid., fol. 82, vabastamuse kirjete koopia, 1715, aprill 15.
- 3) Ut-mäit. ERKA näituse nimestik „Talunahvas vene ajal päris- ja teooruses“ (Tartu, 1930; masinmüügis), lk. 2, regist 8.
- 4) ERKA, 188, E. J. Adamsi replik 1716, august 3.
- 5) ERKA, 188, dundberghi kinni lehtnant Gensdorffile, 1716, peuli 27.

vaimulikude talituste ametiloiv. Mõisad maasid vihas (pool rukkeid, pool otre): Kambi 4 tündrit, Raasiku 4, Anniila 2, Peningsi 5, Perle 4, Kiivloo 2, Amje 6, Kema 1, Jaljara 4¹⁾. Talupoegadest maasid ~~pool~~^{täis}ladrimud à pool vana rukkeid, pool vana otre, pooladrimud nihel aastal pool vana rukkeid, teisel- pool vana otre. Pääle nende veel nide vähemaid maase (loxaalviritatsioonide puhul jne)²⁾. Arstidentsidest mainitagu vabatahtlik pihtipenn, leevilastelt 15 kop. ja vana kaeru, eestpalve või tänu kirikus - 4 kop., lapseriistimine kirikus 14 kop. (talupoegade laste riistimine oli rinduslik kirikus, ainult saulaste lapsi riistiti ka kodus, matmine: taluperemees 1 nurgitaaler (või selle asemel häng), taluperenaine samuti, lapsed vanuse järgi 10 kop. - 60 kop. Saunruud, niilased jne. - 70 kop. Jne. - veel nide autoidentsmaase, ka köstare. Pastori riisikulemud olid rahva arvu ka: hõnemise ja mi vähenend, et kihelkonnas mõisnike poolt paruti talles 1715. a. regulatiivmaasude muendamist, kuid Wrede liivas ettepaneku tagasi³⁾. Üldiselt on need maasunormid jäädunud piirima kogu sajandiks ja ennevad sääraastene väheste muudatistega veel 1806. aastal⁴⁾. -

Asustatud maade vähemist näitab kõrge selgemoet vana ja uue adramaade arvu võrdlus 1715. a. augustil. See näitab ka, kui muu differentse erimes arustuse vähenemises, võreldagu näit. Perle ja Jaljara uut ning vana adramaade arvu!

1) KB Wrede, fol. 72.

2) Ibid., fol. 72-73.

3) Ibid., fol. 73-75.

4) EhüA, Inventaria sämmtlicher Kirchen im Ernstland, fol. 157-159.

Esitatagu siin vastavad andmed tabelina 1):

Mõisa nimi.	Ratsateenistus.	vana adramaade arv.	uus adramaade arv.
Perila	1	15	2 1/2
Rätla adramaad	1/8	1 7/8	11/12
Raasiku ja Anniküla	1 3/4	26 1/4	3 7/12
Peningi	1 1/4	18 3/4	2 1/2
Kehra	1/8	1 7/8	3/12
Kambi	1 1/2	22 1/2	2 7/12
Anija	1 1/2	22 1/2	3 7/12
Haljava	1	15	1/2
Kiviloo	1/2	7 1/2	1 1/2

Mõisate huvides oli oma adramaade arvu võimsusest lihtsalt kiiresti suurendada ja lähendada endisele tasemele. Nüüd juub rahva-arvu suurekõrva probleemiga jälgides nägime, et hoolimata rahva-arvu tõusest tööpõlvude tõuse nii pea polenud võimeku saavutada ja selle tõttu suuremad koormused veeretati näilimul talupoegadele.

Säärane olukord tekitab üle terve maa rea kaebusi. Hõngu-Jaani's erinevad taas mitmekordsed protestid mõisa ja talupoegade vahel Pentas, selle meele juub rotsiajast tuntud elavama reageerimisega kaigirinniste-pesast.

Juba 1713. a. jaanuaris pöördusid Perila talupojad kindralkubermanguvalitsuse poole ja kaebasid, et Kapiten Rosenthal nende vastu ei ole õiglane. Kaebuses

1) EküA, GI4, Landt-Rolle oder Specification aller Adelichen und Publicken Güttler, worbey auch deren gefangen und abrenten güttler annotiret. 1715, august 21.

teatati, et mõisnik nõuab neist ka nio tööpäevi, kui nad on küüditel. Edasi kaebavad nad, et vaatamata sellele, kui palju maad neil on põllu all, nõutakse inka pooladriinu noormisi ja kui neid ei muudeta maasta, karistatakse mõisas eriti rängalt. Peetmise sooritajaks on pandud kubjas ja tema selge taga seisab mõisnik ise, liües amavõide kubjast, kui see pole karistamisel küllalt vali. Rosenthal teeni Marten'i poolt saavad nad sageli kõvahoopse, mingi isegi habe, mis vana nõtke järelle on nende au, karistavad neid vägivaldselt ära! Nereil käies on nad sunnitud 1 tündri võie eest tagasi tooma 4 vassa pahu, hoolimata, kas võjast mi palju saab. Viljaga mõisnik neid ei ole abistand, küll aga võt nud omale sunnud talupoegade võie. Kõrge selle lõtlu palusid talupojad nüüd karistat¹⁾. Rosenthal ei võtnud neid nüüdhistusi omaus ja palus anjand de Haysu meeskohtu kätte lahendamises, mis nüüdiski²⁾.

Kõhtulikul anjamahtusel liinaxid talupojad kindlasti tagasi kompleti-nüüdhistuse ja tõendamd, et nad kõik on amavahel nõrku leppinud ainult oma tõiste hädade kaebamiseks. Suvel, kui nad pidid kõima voois, on neilt nõutud mõnase vooi läinud mehe asendamisest, kuid seni pole komber olnud, et päale 3 tööpäev nädalas ravendige ja 3 tööpäev palju nad veel oles nõhustatud andme mõnase abivaimu. Ke tõendamd talupojad, et neil, kes tööjõu puudusel nõgu omc mced pole sunn nud üles maada, on nõutud marse sama palju kui teistelki. Rängasti perse olid saanud Mehe Mick ja Silmis Hinrich, kuid mõnõnu avetes

1) HaldusA, 1713/m.1, Acta im Klagenachen der Bauernschaft des Gutes Pergell wider den Capitane Johann Adolph von Rosenthal wegen Bedrückungen. Talupoegade kaebus, 1713, jaanuar 15.

2) Ibid., J.A. v. Rosenthal: vastus, 1713, jaanuar 21.

Siiski veel nii kergelt, et te omaltpoolt muhelnud kubjast. Mitmes punktis aga tõmbusid talupojad oma riidistuses tegeri, habemest viiskumist võidi tõestada ainult mõeldule osas saanuna, vihe nad mõisalt oma olukorra parandamiseks ei olevatki nõudnud jne. Rosenthalil oli kerge nii nõrklemis löö: nud talupoegade kaebusi väärata ning kohus tunnustas talupojad riidlasena ja otsustas kaebuse eritajaid karistada¹⁾.

Möödes mõni aaste rahulikumalt ja nii enam talupojad uue kaebusega, 1718. a. riigisel. Naremme on nad pidanud poollet adramoast tegema kolm päeva nädalas mõisa töid, kuid nüüd nõudvat Rosenthal neilt kogu nädala restel tööd, päevale selle veel kanna ja lõikuse ajal 2 abivaimu. Riidid ja voodid avatavat nende kohuses jne vastavalt tööd võhendamate. Ka vihamassa mõtavat enam, kui see on olnud tavaliselt, nimelt kolm tündrit igast vihas. Veel sunnituid neid mõisa hooneid parandama ja kõrtsile tegema omal kulul uut kakest²⁾.

Juuri ka sel korral talupojad ei saanud rahuldust, pööndusid nad paar aastat hiljem superioriga otseselt keisri poole, kaevates, et nad on pidanud vene valituse algusest saadik kandma kõik avalikud koormised, jne, et mõinix ise midagi ei kannaks. Päevale selle peavad maksma veel igast vihas (nunn, oder, kaer) kolm tündrit, seege vastuse rootsi ajale, ja tegema tööd kolme päeva asemel kogu nädala. Nabadrakult Jüri deprikuult võtnud mõisnik ära, kui see veel noor olud, 1 hobuse, 3 kõrge, 2 lehmo, 1 ~~hob~~ see ja 3 tündrit külvatud vihe, mida nüüd ei soostu tegeri andma

1) Ibid., Järgu meeskohtu poolt tõmetatud riidumla: mine 1713, veer. 14.

2) EKA, 190, Põlva talupoegade superior 1718, oktoober 14, Rõigi Kerkarhivini kirjuse nimestik, "Talurahvas vene ajal näris ja teosuses", lk. 6, regist m. 23.

Jüri täiendavamud oles. Enne kaebuse esitamist keisrile on talupojad sellest informeerinud mõis: niku ja rõhutanud, et nad teevad seda seetõttu, et Tallinnas pole neil võimalik õigust saavutada, kuid seda kuuldus on mõisnik neid õõnega kinni pidanud, perste lammud ja ähvardanud neil minud ja nõivad ära lõigata, kui nad peaksid püüema kaevata. Et enne kaebusele valitsusvoimude juures suuremat rõhku panna, teatati lõpuks, et 1780.o., kui vihi oli rülemingutatud rogu maal, on Rosen: thal osa omaist viigast peetud ja pärast Narva ära müüinud 1).

Keisri käsul läkitati kaheksa Tallinna kandi valdubermanguvalitsuse kaebuste uurimiseks. Sääteti kahe nädala Rosenthalile nende süüdiostuste selgitamiseks, mille viimane tegigi pika määrugi kirjaga, milles tõrjus kõik kaebused tagasi.

Rosenthal rõhutas, et talupoegadele on korrali: nud veo ja kariloomad ja maad palju rohkem, kui enne - veerandadriku ehk kahepäeva talul olla nüüd kasutada pool adramaad, kuid siiski maa arvelt veerandadriku maa. Ta palus meeskohtul kohale ilmuda ja talupoegade maa kohal järele vaadata, et võiks tõendada oma väi: det. Et kroonumaa talupojad on pidanud kandi: ma, olevat tõsi, kuid nii süüdiost see ka teos mõisus. Ka tõendab Rosenthal, et talupoegadele vooris olema aja eest töö asendamist pole nõutud ja kaebab omalt poolt, et talupojad sel puhul kipuvad puhkepäevi võhendamise - kes voorist tagasi tuleb reedel, ei ilmu mõisuse enne pärgi: mist nädalat. Sama kategooriaselt väidab Rosen:

1) HaudnA, 1721/m.4, Acta im Sachen mehrerer Pögel: schen Bauern wider den Capitane Johann Adolph von Rosenthal wegen ungerechter Unterdrückung. - Perla talupojade suplik, dateerimata.

thal, et talupoegade noormised pole kõrgendatud, vaid on rakusaarnatuga täiesti koosõlas. Võimalikud arusaamatused ja noormiste kõrgendamise oletus olla nähtavasti seotud sellest, et H. v. Rosenbach omal ajal Pärnu kiltalt riie osa põldudest ära võtnud ja mõne põldudega liitnud, ning mis vastavalt selle küle talupoegade maa 1 tündri viie võrra vähendamisele. Nüüd aga olevat kõrgel talupoegadele maid endises ulatuses ja peavad seega maaoma ka endisi maa. Tööpäevade arv nähtavasti vastates viitab te samuti endistele noormisedele ja tõendab, et poolaastumist pole rõhkem nõutud, kui 3 päeva nädalas ravendaja ja 3 päeva jalga. Kõrvaliste ja abivaimude nõudmisega olnud te põdegi nii tagasihoidlik, et talupoegadele ei ole olnud viie olnud peale roos, kui mõne viie veel vähel oli lõikamata. Samuti tõrjub Rosenthal tagasi kaebuse selles osas, mis puudutab depriku Jüri. Viimane pole pärast katku ise muutnud maad kasutada ja soovimud hakata vilasid, ning selle tõttu on mõimik jätnud loomad talu, et min saan asundada mõnd uut talupoega, nagu seda võimaldavad maa säädused. Rosenthal on nõus Jürile andma vajalise inventari, kui te soovis talupojaks hakata, kuid seda temast ei saavat laimuse ja väärtsuse tõttu. Kõrvade ja minade äralõikamise ähvardusest ütlev te end mitte midagi teadvat ja pühit omaltpoolt tähelepanu, kuidas talupojad on viie astund kindralnõuamangualituse ja nõutute autoriteedi vastu, näites, et neil pole võimalik saada õigust. Täiesti eitab Rosenthal viie varjamat 1720 a. ja teatab, kui palju ta sel aastal sõjavõet harru kuivimud küpsetas ja kui palju talupoegadele seemneriigi andis. Narve on te viie müüimud küll 1721. aastal — „welches an ganz andere umstand ist.“¹⁾

1) Ibid., Rosenthal: „Positiones auf deren Bauren Klage, 1721, nummi 22.

Ka seeroid tühistas otsus talupoegade kaebepunktid täiel määral ja mõistis neile kaebajale, „nembel Silmse Himmich, Jahni Abraham od. Hermisax, Jahni Hans und der doctreiber Leppico Jüari“ gale 8 paari vitsu. - Kui raske oli talupoegadele omi arju ajada kirjaoskamattuse tõttu, näitab see, et protsessi kestel selgus mõnigi asi, mis talupoegade rühmigi kontsipiendi poolt oli võõrilt edasi antud, mis polnud talupojad viige Nare saatmist mõelnud 1720, vaid 1721¹⁾.

Teine suurem protsess tekkis Rosenthalil ja major Önerelow'le Rätla vabatalupoegadega.

Protsess tekkis järgmiselt.

1719. a. aprillis laenas Peer Adolph Önerelow Rosenthalilt 200 riigitaalrit ja andis selle vastu pandina Rätlast riike adramoo, pooladunud Sõnde Abrahami ja Rätla dieku, loaga, et Rosenthal võib „selbige benante Bauern gleich ein zu nehmen und zu seinen eigenen nutzen zu gebrauchen bis erwehnte zwey hundert Reichstaler im selbige Müntze, an Silberne alte Copekens bezaheet seindt“; mis piidi niidime 1720. a. veebruaris²⁾.

Rosenthal piidid saadud õigust kasutada ja nõudis need vabu talupoegi Nõrumaale, Kadhi: na kihelkonda Jõepere mõisane tööle. Talupojad ei olnud sellega nõus ja esitasid kaebuse kindral: kubermanguvalitsusele, tõendades, et nad on olnud samuti nagu nende envanemad, ilks vabad. Ring: muistsel ajal olvat nad kuulunud Piritse kloostris:

1) Ibid., Harju meeskohtu otsus 1721, september 14.

2) Haldsk A. 1719/m. 5, Acte im Saehen der Rethelshen Bauern Rätla dieck und Sõnde Abram wider den Capitaine Rosenthal und den Major Baron Peer von Önerelow wegen präctendierter Freiheit etc. - Nõlaskirja noopic 1719, aprill 2.

alla, miljem Nabala mõisale ja pärast Engdes'ite
 neuvõnale. Kogu aeg ei ole neilt nõutud tööpäevi,
 vaid selle eest on nad ainult mause maksnud. Sa-
 ma vabadus on neile tunnustatud ka reduktsiooni
 ajal, ja nüüdki, pärast katu, pole neid selle juhumi-
 keegi piüdnud tööle sundida. Kõige selle tõttu ei
 pea nad omale kohustavaks Rosenthal'i soovis kohes-
 selt Jõepere mõisasse tööle ilmuda, kuid Rosenthal
 on neilt juba ühe poisi võtnud ja sinna viinud.
 Suplikandidid kaebavad, et nende vabadusriigid oadu-
 meistrite ja piiskoppide ajast on läinud kaduma,
 sest sõja ajal andnud nad need Berend Flethbergi
 käripäe kätte hõule, kuid pole neid tagasi saanud.
 Nastavad arhiivid olid evangeeritud Rootsi ja mi-
 jolnud neil võimalik ka noopiand hankida, mille
 tõttu nad paluvad võimaldada omale ringse vabadu-
 se tõestamist usutavate tunnistajate abil ¹⁾.

Dorsuaalresolutsioonis sellele suphigile nõuti
 Rosenthalilt vastust 8 päeva jooksul ja keelati
 vahelpeäl küsimuses olevaid talupoegi tööle sun-
 nida. Sellest hoolimata on Rosenthal piüdnud
 neid töödele viia, kuid et sellest hoiduda, on
 Rätla mehed pagenud metsa ja ei julge enam
 koju ilmuda, olles nii taustatud ka omale põldu-
 de harrimisel. Säinases hädas pööndunud nad
 uue suphigiga kindralubemanguvalitsuse poole ²⁾.

Seevõrd anti talupoegade kaitses kindel
 resolutsioon, mille tõendatuse, et Rätla talupo-
 jad on inke olnud vabad, ja mis neid nende
 talupoegade õiguste kaitses eriti huvitab, „über
 dies d. H² Baron und Major Ömerlow besetzte Bauern,

1) EKKA, 191, Rätla talupoegade suphik 1719, mai 5.

2) EKKA, 191, Rätla talupoegade suphik 1719, date=
 umata, kuid datum - mai 15 - selgub kindralube-
 manguvalitsuse resolutsioonist.

auf keine andere art zu verpfänden können, als zu sie über kommen, und selbst genutzt, in dem Er die doppelte gerechtigkeit von Sie gehoben, und d. H. Capitam Rosenthal keine Anbert in der obligation ver-
schrieben hat." Nende talupoegade tööle nõudmist peetakse seda enam õiguseks, et talupoegadele see-
dav regulatiivmäärus on rahas hinnatult 40 mrgitaal-
rit, mis 200 mrgitaalrit on juur isegi suur ja eba-
normaalne protsent. 1)

Örnerlow ja Rosenthal jätkid selle resolutsiooni
kindle käsu ometi tähelepanemata ja ilmusid Ro-
senthal: sulastele võimaluseid talupoegade tabama.
Sõnda Abraham sai aegasti põgenema, kuid mis on
jälgijad rängasti perenema tema rasedat naist ning
selle mõinase kaasa võtnud ja oot kaasa päeva
varep pidanud. See tegu ol. otsekohe kindral-
kubermanguvalituse resolutsiooni ignoreerimine ning
säältpoolt lehti kahe commissarius fisei'le viies-
andes Örnerlow' ja Rosenthal: vastutusele võtte
ning kinnitati talupoegadele veel korid nende vaba-
dust selle viirujaid ähvardada valgu karistusega 2).

Nii olid talupojad saanud õiguse, kuid tõmma-
nud endale mõlemat isande vaenu, kes veel ei loo-
bunud neid süüdistamast ja süüdistusi otsimast.

Samal aastal augustis kaebas Örnerlow Harju mees-
kohtule, et Sõnda Abraham peab omal talus riht
Soome seppa, kes ta su eest teeb sepatööd kõrgle.
Hui aeg Perile Rosenthal omal hobuseid sinna
saatnud, et neid maresu eest rautada, pole Sõnda
Abraham seda teha lubanud ja Rosenthal: sulased
kuijade ähvardustega minema vihitanud.

1) EKKA, Prot. 1719, kindralkubermanguvalituse
resolutsioon 1719, mai 16.

2) Ibid., kindralkubermanguvalituse resolutsioon
1719, juuni 6.

Neel nõhutavam pidi olema kahepunkt, et Sõrdo Abraham on Rosenthali „Ehrenrühm gegen die Perzellsche Bauern nachgeredet, und Ihm gar vor Zinnen Badtstübe gescholten“! Ömerlow'l on varem veel terve nide teinigi kaebusi —: alles in'guti nõudnud Rosenthal Rätile talupoegi nildu parandamist, kuid mis on Sõrdo Abraham ja Retle Meck kondr.-uber-mangwahl-tuse resolutsioonile tugides ka teistel keelanud tööle minna ja villad ja'itudud tege-mata. Kui Rosenthal temalt, Sõrdo Abrahamet ärgi nõudnud „seine Schuldige daden und Bewilligungs-gelder abzutragen“, käinud Abraham neid summasid võtta ühest väge ebarinaxast nõhast. Muidu narrastavat Abraham purjutamist, ilmuvat niri-kusegi puuc täis, taplevat kirikuteel ja tegevat pahandusi ka teistes mõisates, — mi käinud te nõue Raarisus, „und die Frau Pillann nebst dem Hn. Pastor Wrede vor Hund und Hundes arth aus gescholten“¹⁾. On selge, et pagud neist kahepunktidest on õhutatud kättemarssutahkest. Niina on Sõrdo Abraham niri üleküa pagu te-vitanud, sest ka õpetaja kaebas, et te teda korratu ülalpidamise ja roomse tõtta juhc 1½ aastat pole näinud armulaual ja selle tõtta keeldunud teda ühe lapsenistimise puhul vade-riks võtmast, mis apast saadik Sõrdo Abraham leme põle vhc kandvat. Retle Meck on see lausub Wrede omc sõna, see mees olevat vaid Sõrdo Abrahamist üles ärritatud, mude te peegi väge kahjatsavat ja muidu elavat rahus ja mist-limult²⁾.

1) Hadska, 1719/m.5, Peer Ömerlow kaebemini Sõrdo Abrahami vastu 1719, august 22.

2) Ibid., H. Ch. Wrede niri Rosenthalile, 1719, september 21.

Tülide ja protsesside ajale järgnes Perlas palju rahulikum rüüselitamisajastu nohe pärast sead, kui Rootsiist tagasi tuli (- pärast Rootsi-Vene rahulepingu sõlmimist) Bernhard Friedrich von Rosenthal ja mõisa oma vennalt, kelle protsessi espool kirjeldasime, võttis tagasi oma kätte.

Perla mõisahoone olnud sel ajal juba enam kui 80 aastane ja ähvardanud tse rüüselituse nooru vanusele, kungi seintele ja korstnale ol. pandud 17 tupe. Uus peremees kutsus kohale vene puuseppi, kes 1725. a. aprillist kuni septembrini ehitasid uue elamu. Tavaliselt olid tolleaegsed mõisahooned laud-katusega, kuid see pidi maksma üle 100 rüögitaali ja olis mõneks ajaks viivitunud noone valmis saamist. Selle tõttu arvas Rosenthal sobivas Rootsi kombel katust teha turvastest. Perla talupidajatele ol. turba lõikamine täiesti tundmata asi ja nii pidi Rosenthal kohale kutsuma riike arjatundliku soomlase-puusepa ning talle abi paljama paar meest Klambi mõisast, kes turba lõikamisega olid tutvunud Tallinnas kindlustustöödel.

Kaks aastat hiljem asus Rosenthal uute loomade lautade ehitamiseks. Võõraid töömehi selles paljud saad ja talupidajad nende korralisest tööst mõtte põldudel ei tahtnud teha tulla. Nüüti kutsumus te talupidajatele nooru, kes nra tegid töö ja mõimix vastutatus maksis 1728 ja 1729. a. eest nende posti ja magari-maksud.

Perla kortsu rüüselitamisega kasutas te ka vene sõdurite abi, marustes neile töötamuse Griigi taalid.

1729. aastal asus te eeltöödele Võõrmate uuesti asustamiseks ning laskis kuu Jüriumaalt pärit olive puusepa poolt rüüselitade nusse reha,

iibes eesrehe, soojis rehe ja elukambriaga. Veel aastal
 1730, ehitas ta mõisane tuuleveski, milles
^{veerki} kiivid toodi loostist. Varsi ehitus läks maksima
 ligikaudu 60 nrigitaalrit.

Suures rannuses oli mõisale ja talupoegadele sepa
 puudumine pea teises kihelkonnas. Sellest mõdest
 päädmisest saatis Rosenthal iibe Perla talupoja
 sepa-ametit õppima Albu mõisane. Epilases oli
 sepa Jaan ning õpeaja eest maksis mõisnik 10 nrigi-
 taalrit. Pärast saatis ta Sepa Jaani veel Hirumaaale
 lukusepa ametis end täiendama ja ostis sinna omal
 kulul rogu sepinaja nissesäide 13 nrigitaalrit eest
 (arvult loots maksis 5 nrigitaalrit).

Nii mõisa elurid korraldades pöördus Rosenthal
 rogu tähelepanu tähtsade maade arustamisele.
 Et mõisas endas sellen talupoegi ei jätunud, ostis
Rosenthal kindralubermanguvalitsuselt kolm Hiru-
maa perekonda 150 nrigitaalrit eest, nimelt Pros'i
 iibes naise, kahe pea täiskasvanud poja ja kolme
 tütre ning kanloomade ja hobustega, kes sinna asun-
 dat; Võhmutase täisadrikuks, igast viiest 12 tündi
 viise külviga; mis veel Helti Mier'u, naise, viie
 lapse, kahe hobuse, 3 härga, 3 lehma ja 10 lambaga,
 asundades ta tähts Aunapuu külla pooladrikuks,
 ehitades sinna veel samal niigisel rehahoone; kol-
 mandas Juvri', naise ja vennaga, kelle parutas
 samuti Aunapuu külla. Päike nende perekondade
 ostis ta Hirumaaalt veel 5 tööjõulist meest su-
 lasteks nendesse taludesse, mis oma tööjõu poolt
 olid kirj nõrgod ja ei suutnud mõisale mõeldavas
 kolme tööpäeva teha. Nende meeste ostuhind
 polnud tal kindralubermanguvalitsusega veel võrre-
 leptud. Samal ajal aitas ta mitut Perla
 talupoega ravendiga, andes neile korra 8 hänga

ja nibe kolme, 50 taalilise koguväändusega.

Rootsist tagasi pöudes külvati igal mõisaväljal 30 tündrit vilja, kuid selle järel, kui tal õnnestus ta-
lupoegade arvu suurendada, võis ta nüüd juba 50
tündrit külvata. Mõisa kauge hankimise eest ol-
i hoolditsemud juba te vend, koguda nooru peremehele
ümberhulkuvaid kariloomi pärast Tallinn lange-
mist; need ol. te mõinane jätnud ja vennale maas-
nud 50 sarvloomu eest à 3 riigitaalrit. Sel ajal,
mil te ise mõisas viibis, muutis te sarvloomade
arvu suurendada 90-ni.

Kõiki neid elutus- ja melioratsioonitöid Peilas
aastail 1723-1731 hindas Rosenthal 1520-le riigitaalritele 1).

Kuigi meil teistest mõisatest praegu puuduvad
ni riisikarjalised ja riiklurvitavad andmed, võib
siiski julgesti oletada, et ka meil peomine "üks-
elitatamistö" (augnes XVIII. sajandi kolmandal
aastakümnel, seega rööbiti mõne endise pere-
mehe tagasiööndumisege Rootsist ja eriti mõis-
ate restitutsiooniga).

Näib, et Bestimcal mõisate restitutsioon algas
mõinase varem, kui ditariimcal. Viimase kuba-
manegus määras restitutsiooni komisjonide asuta-
mise keisri ukas 31. oktoobril 1721 2), kuid
Bestimcal ol. restitutsiooni komisjoni tegevus ra-
jatu juba 4. augustil 1720. a. riigi kammer- kollee-
giumi vastavate korraldustega 3).

1) HladnA, 1731/m. 8, Acta in Sachen H^{ch} Obersten
von Rosenthal wieder des sehl. H^{ch} Obristlieutenants Ro-
senbachs sehl^{ch} Erben wegen des Gutes Pezel. - Specification
meiner Bau und Meliorations Kosten die ich von A. 1723
bis A. 1731 in dem Gute Pezel verwandt; 1731, august 24.
2) Riigi Kerkarhiivi näituse kataloog "Taluahvas vene aple
päris- ja teoorpuses"; lk. 2, regist 6.
3) EKüA, GII 1, fol. 1.

Restitutsiooni tähtsamas eeltingimuses oli vastava mõisa omandusuhete tõestamine, põhjuste loendamine, mille mõis rootsi ajal redutseeriti ja teadete eritamise nõudleja praeguse kohalviibimise jne. kohta. Vastaval memoriaal pidi olema tõestatud ürikuutege ja nii omanid need eritised olse ajaloolise väärtuse.

Perila mõis, nagu selgub vastavast eritiseist, sai Derenthal, Tallinn linnemeistri omanduses Gustav Adolphi ajal, kui Viimsi võeti Tallinn linnusele. Perila anti seega vastutasuks Viimsi mõisa eest, kuid osutus viimasest kuu adamaa võrra suuremaks, mil- lene vabale hõivideanti Derenthal poolt kuuesajast 1778: taaki maasõnniga kroonule. Pärast Derenthalide mees- lüüsi väljasuremist läks mõis same perekonda nais- lüüsele ning sellega Rosenbachide kätte. Herman von Rosenbach, kellest selle kirjutise alguses midemel puhul ol- jattu, ei osutunud aimaus pärijas, ning mõis anti ko- nustade B.F.v. Rosenthalile. Viimane oli nüüd, resti- tutsiooni ajal veel Rootsis ja mõisat pidas ta vend. Redutseeritud oli mõis kui donatsioon, kuid pärast reduktiooni senisele omanikule edasi jäetud teataval- mõisana. Nene ajal omanike vahetust pole olnud 1). Restitutsiooni komisjon tunnistas Derenthalide pärijate õigust mõisale ja nende omavaheliste juridiliste päi- nimisjärjestuse küsimuste lahendamises jultis arjassalini ülemmaareolutuse 2).

Rätla talud ehk adamaad ei olnud Harju-Viru õiguse alusel olevad mõisau, vaid olid kuninganna Christina ajal doneeritud David Reimers von Rosenfelth,

fol. 462-466,

- 1) EKKA, g II 1, Memoriaal Perila kohta, 1780, oktoobe 24.
- 2) EKKA, Restitutsiooni komisjoni protokollid, lk. 1182 - 1185. Komisjoni resolutsioon Perila kohta 1726, märts 10.

kes need 1649. a. edasi pantis 2000 uringitööri eest maanõunik Jean Engdesile. Viimase nõuandega käite ja Rätke ke pänast reduktsiooni ja põhjuse. Reduktsiooni põhjused olid olud kuningliku konfirmatsiooni kannime Rätke pantimise kohta 1651. a., sest David Reimens von Rosenfelthi poolt pandi lunastamist ja järgmend. Mingeid soodustusi reduktsiooni järel ei lubatud, vaid arvatakse see, et Rätke mood jäeti Engdesidele poliitisele rendile¹⁾. Teatavasti järgnes ke Rätke mood täielik restitutsioon.

Raariku, Kambi, Peningi ja Aunvile mõisad olid rootsi ajal kuulunud kindralubernerite krahv Andreas Torstensonile, kuid selle poolt pandino loovutatud krahv Jean Cristoffer Kõnigsmarekile, kelle järglaste käes need senini olid püsinud²⁾. Peningi kuulus müll Torstensonile omal ajal, kuid ke selle mõise loovutamise Kõnigsmarekile ei tõestata Peningi kohta ealdi eritatud memoriaalst³⁾, millest nähtub, et pänast reduktsiooni, 1696 immiteeriti mõis Baranovitele, vastutasuks Claus Johann Baranovilt Soomes kroonule konfirmantud mõisatele. Peningi kohta näivad originaalid olnud olnud olnud samal aastal, 1696, laevaõnnetusel Tallinnas arvat⁴⁾. Restitutsiooni domingoni poolt tunnistati Kambi kohta õigused kindral Hermann Johan von Bohmle, mis vastav otsus nimmitati keisri poolt 13. veebruaril 1729.⁵⁾ Jean aastat Ingen, 13. märtil 1731, nimmitati kindral Bohmi õigused ke Raariku kohta⁶⁾.

1) EhrhA, GI 1, fol. 41-42, Attestatum über die im Herriman Districte und St. Johannis Kirchenpfeile belegene Röttelnsche Gemeinde, 1720, September 21.

2) Ibid., fol. 455-461.

3) Ibid., fol. 480-483. Memoriaal Peningi kohta 1720, outoole 3.

4) Ibid.

5) EhrhA, AIV 242, Minnrv 1895, fol. 200.

6) Ibid.

Bohm oli need õigused Hambis ja Raasiku kohtu alla kuuluti enne viimase konfirmatsiooni Fersen'i pärijasid ostuteel 17000 riigitaali eest omandanud 1).

Amite kohtu priias komisjonile amult deduktiooni ja spinnute esitamisest, sest see oli äärmiselt aadlimõis ja rootsi ajal reduktsiooni alla ei kuulunud 2).

Reduktsioonist mõistatust kuulurid restitueerimisele veel Keha 3) ja Kiviloo. Viimasele ei oleud võimalik komisjonile esitada omi "ring-namu" dokumente ja äärmiselt, sest need olid hävinenud sõja ja natura ajal 4) Kroomumõisast jäi Flugu-Jaani kihelkonnas seega ainult Anukila, kuid selle maad asusid teatavasti enamikus väheaspool kihelkonnas piire.

1) ERiA, AIV 242, Minorr 1895, fol. 200-201.

2) ERiA, gII 1, fol. 521-522. Deduktioon Amite kohtu 1720, septemba 16.

3) Ibid., fol. 492-496.

4) Ibid., fol. 540-542

Kirikku- ja koolilaud Hainu-Jaamis
pärisõrjuse ajal.

Kirikumuuse kiriku- ja koolilaud rippusid pärisõrjuse ajal täiel määral kirikuõpetajast. Hainu-Jaami oli selle tõttu vene aja esimest aastakümneid eriti õnnelikus seisukorras, omades säärase mlemapaisitva mehe, nagu seda oli Fleimich Christoph Wrede, omne kultuurilise elu juhtijaks.

Pärast seda, kui Hainu-Jaami viimane rootsiaegne õpetaja Johannes Habbe oli Tallinnas surnud mabru, täitis õpetaja aialasendad mõni aeg magistraat Arend Joh. Mann Knüpfel, kes oli Jõe-Hainu praostkonnas ainsuse ellujäänud õpetaja Hainu-Jaami lähedal. Knüpfeli koolers olid sel ajal ka Jõeelkame, Kuusalu, Jüri ja Hageri kirikumused, mil et te Hainu-Jaamit sai müllastele inka 5 nädalase vahetajale pärele. Nii mündis see nuni Wrede kutsumiseni kohalikus õpetajaks 1711.a. sügisel 1).

H. Ch. Wrede mündis Hainu-Jaamis 18. veebruaril 1691. Alghariduse sai moodus, pastoraadis, ning Raasmus ja Kuusalu, säälsete inandete kodukooliõpetajate poolt. 1704.a. astus te Tallinnas gymnaasiumi, kus mündis mu: ni 1708.aastani. Selle pärele õppis te 1708.a. märtsist nuni 1709.a. märtsini Pärnu aialkoolis, 1709.a. juunist

1) KB Wrede, fol. 41.

nuni 1710. a. kuulimi Hieli; ühikoolis ja viimati 1710. a. augustist nuni 1711. a. maini Halle ühikoolis, kus ta õpetajateks teiste hulgas oli ka prof. Francke. 1711. a. kuni ta pöördus ta Tallinna tagasi, asus Järva-Medise õpetaja Pameovine kure, kus pidas ka omi erimese eestikeelse kutluse ning kutsuti siis Kaup-Jaani õpetajaks 1).

Äärmiselt tulinud noor mees valmistas eriti hoolikalt oma erimeses, kutluses uues kihelkonnas, kirjutas sellers teksti ette ja püüas püüdis teataval määral, kuidas ta kutlust oli mõistatud. Tutlust on eestlaste poolt peetud küll mõistlik, kuid siin olnud pisut „mõrge lennuga“, nii et nad sellest midagi pole mõistnud. Säärasest tulemusest hirmutatud, jättis Wrede kutluse valmiskirjutamise, jälgis rahva elu ja oli ning pidas siis meil andmel oma järgmise kutluse, ning, nagu kohale selgus, palju paremate tulemustega 2).

Naaber kihelkondades samal ajal jätkus terav õpetajate puudus. Wrede võttis vastu ka Jüri kihelkonna mõõrminnude kutsu ja pidas seal juba teisel mädal kutluse, kuni selgus, et Tallinn raod selle näigi oma vokatsioon-õrguste (kus patronatus) niikumist, mille järel Wrede Jüri õpetaja kohast loobus. (Tema järglaseks sai seal Anton Thor Kelle) 3).

Hoopis kestvamaks jäi Wrede püümine Jõelehme õpetaja kohale. See peba iseendast väike kihelkond oli kahtu järel veel nii mõnu ulanud, et iserovad õpetajat ei suutnudki pida. Wrede käis seal õpetajana iga kahe või kolme mädal tagant õige mitmeid aastaid, kuni algatati kihelkondade luhutamise niirimus. Kuid et Wrede Jõelehmele oli

1) UB Wrede, fol. 177-178.
 2) Jbid., fol. 189.
 3) Jbid., fol. 189.

kutsutud eluaegsena õpetajaks, mis saadi kokkuleppel mi-
nimusest nii üle, et Wrede jäi küll nimeliselt Jõe-
lehtme pastoriuks, kuid kõiki õpetajate kohuseid täitis see-
ta adjunkt Andreas Gabriel Strenge 1).

1715. a. oli palju tõsisemalt päevakorral Wrede
lahkumise plaan. Jaanist rääkides, sest teda sooviti
väga lause (Jüri) kihelkonna õpetajaks, isegi vastav
võratusoon tuli talle mingi suvel ja talvel käis tootud
seitse kuni kaheksa nädala puhkustamas. Kuid Wre-
del polnud erilist talutamat rõõvolõimist ja niisat-
mistan te rutse tagasi liikuda 2).

Avavad rüesanded ja töövõimalused avanesid talle
mingei. 1718. a. kutsuti ta Järvamaale Albu vaestevõ-
ja aadlike vaestemaja direktoriks 3), 1722. a. konsistoo-
riumi assessoriks 4). Isegi mit palju kuulus talle mit-
mehesid rüesanded, et commissarius finci kaitvikus
avas konsistooriumile tema vastu süüdistuse entoda,
kaevates, et Wrede liig palju segevad ilmalikesse asjusse,
entis Ageri ja Albu mõisate valitsemise tõttu, liig palju
protsessivad (parajasti, 1736. a., olnud tal käimas 8 prot-
sessi) ja kõige selle tõttu jätkvat oma kihelkonna soo-
letuse, alles näiet kohati kuni kas nädalat eemal 5).

Süüdistuste tagarõõpumisest laskis Wrede üle kuu-
late kihelkonna talurahva-estseerjad ja need tõende-
nid, et Wrede igal pühapäeval on pidanud puhuse.
Samuti pole tunnistajate teades riivori laps jäädud
vistimata, küll on seda varem, kui Wrede oli ka
Jõe-
lehtme õpetajaks, ta äraolekul mõnikord toimetatud
Keesalu või Kose pastoriite poolt, või ka mõndi poolt.
Iga aasta on Wrede toimetanud looalvintatiroone

1) KB Wrede, fol. 191; ECA, Acta de annis 1732-1734. Koopia
Wrede võratusoonist Jõe-
lehtmese 1714, juuni 10; KB Wrede,
fol. 219.
2) KB Wrede, fol. 192.
3) KB Wrede, fol. 197.
4) KB Wrede, fol. 199.
5) ECA, Acta de annis 1735-1736, Commissarius finci entiseid
konsistooriumi 1736, jaanuar 17 ja 1736, jaanuar 30.

nimgi ka mõige halveme ilmaga pole ta keeldunud
 rünnast (harjete puue ¹⁾). Wrede ise tõngus kõik
 süüdistused tagasi pikema ja õige riiklikajaliku mõni-
 gusinjaga ²⁾. Süüdistusel polenud mingit tagajõge
 ning Wrede tõusukäik ametastmeis jätkus. 30. jaan-
 uaril 1741 määrati ta Jõu-Flajumoo praostiks ja
 4. märtsil ~~1741~~ 1742 kutsuti ta Tallinnas superintendentiks
 ja Olari kirikusse pastor-primariususeks ³⁾. Enda
 asemiauks Flajum-Jaami kihelkonda pani ta ette
 oma venna Carl Christian Wrede ⁴⁾, kes seis valitigi
 Flajum-Jaami uues õpetajaks, kuid nagu pärast
 näeme, mitte kauaks. -

J. Ch. Wrede asudes Flajum-Jaami õpetajaks ei
 näinud korraldamata ja laosil olemis mitte ainult
 pastoraadi koosed, vaid ka kirik. Katus oli liig
 vana ja ei pidanud vihma, kirikus põrand vajab pra-
 randamist, tornimüüri oli laenukandvaid
 praegu ja üks see müürist koguni maha varisenud ⁵⁾.

Surnuid maeti sel ajal enamasti veel kirikuukse,
 aadlikkude, kuid varem ka mõningate talupoegade
 poolt selleni, eriti väljarajatud hauamuride alla,
 teiste talupoegade poolt lihtsalt pinnide alusesse põ-
 randamurini. Säärane matmisviis kestis ka kõigi
 kiriku aluse riiksamus nurk ja mitte korjaste
 matmisel satuti alatare vanadele luukeredele. Vanade
 ja "eesolevate" luude jaoks kasutati eriliselt pami-
 narke kantsli all. Kuid kalmistusse kasutati ka
 muremi väljapool kirikut, kuid mõni ainult kolme
 külge, ida, lõuna ja läänepoolset. Kirikus taho, põhje-
 poolse külge maeti ainult need, "die ich in ihrem
 Leben und Wandel übel gehalten oder auch an übel, Ende
 aus ihrem Versehen genommen haben" ⁶⁾.

1) EKA, Acte de annis 1735-1736. Ülemkirikuostseingate pro-
 toroll 1736, veebruar 8.

2) Ibid., Wrede enlis korraldustoomide 1736, veebruar 10.

3) KB Wrede, fol. 281, 283-285.

4) ~~Wrede~~. EKA, 381, Acte de annis 1742-43. Wrede kiri kon-
 stantoomide 1742, puuli 3.

5) KB Wrede, fol. 16.

6) Ibid., fol. 13-16.

Pastoraadi noomete korraldamise mõval sai Wrede muu-
osalisena ka vihapuuad. Narem ol. see arunud kolmes
kohas ümber noomete, kuid 1718.a. koondas Wrede need
kõik ühens suuremaks aiaks. Enne Wrede tulekut ol.
nim eriti palju õun, ploomi ja kirsi puud, kuid 1708.a.
õige külm talv rikkus enamasti kõik puud. Pärast
aia korraldamist lankis te 1722.a. selle talu kaevata
kars väimest triiki elusate kalade mõnearvuse säili-
tamises 1). Juba 1713.a. ol. te ehitud uus hobuse-
tall 2). 1715.a. nimis Raarim vabrik Bernhard
Georg Pillar von Pöhlau kirimule pihitööli, mis ol.
tehtud vanast, ärauuritud ning eelmisel aastal ma-
haritud tammest, millele talupojad narem saagi
olid toonud ohvit 3). -

lk.
104-
106

Korraldustest eluviimidest ning kiritezudest sai
kirimule müllalt mainitav oimetuleku alikas. Si-
paiste see kihelkond küll kiritezovuse rõhusega
silms, vaid jõe ümber samale tasemele nagu tei-
sedki toovdised kihelkonnad, kuid mainitagu
nim iseloomustamises siiski mõned kiristused:

1714.a. mavis hoor Mart, Kehra külast, kirim-
mule talvis 4 kirjitaalut;

Sama aasta kirjisel mavis Ohe Jaani sulane
Mart 1 kirjitaali selle eest, et ol. omc pruuti kirj
varauet magatanud;

1723.a. mavis keegi bidduk Janu külast kahe
poisje kihelkonna talvis 1 kirjitaali;

meie juce tuntud Rätke talupoeg Jõnko Abraham
mavis 1739.a. 5 kirjitaalut selle eest, et ol. siidi-
dunardaselt omc teenituse võtnud Virumaelt, Väike
-Maarast Türgi mõisast sihe tüdruk;

1740.a. mavis le. trant Gustav von Rosenthal
omc kustimise abiellumise eest justiti-kolleejiumi
stusel kirimule talvis 62 kirjitaalut 40 kopkat 4).

1) 215 Wrede, fol. 63-64.
2) Ibid., fol. 120. - Osa palve sellel raaridult, sihe vana
rehe lammutamisest, „warimmo vaker etwa Anno 1700 die comse.
dien rind gesprelet worden“.
3) Ibid., fol. 191-192.
4) Ibid., kirimule oimetulekute arestused.

Näga laialdane levimend paberis oli kirjapoomine. Wrede tuli alatase kirikuraamatuse teho männusi poomise sunnute kohta, juba ametine astumise ajast alates. Joodi mitte ainult mõtsis ja nõudis, vaid tuttavad talupojad käimisid temataist vastamini külastamas ning aega viideti aino poomise. 1712. a. suri teel koju Haljave talupoeg Kure Toom Tõnu, kes tuli Kivileost Ane Tõnu Mard'i puust ja oli poobnud¹⁾. 1720. a. suri 24 aastane Retla Miku lese au: lome Rein litse õllepoomse tõttu nuusi lapseis: timisel ja maeti kiriku tahk²⁾. 1717. a. juulis sai mine tõttu õnnetut surma Paanre talupoeg Prassi Jaan, kes pärast pulust läks Mägise mõtsi pooma ning nõumineku tõttu ööses, kuid on hõlbuselt surmus ja suri³⁾. Neid näiteid võis on veel jatkata õige rohkesti, kuid need on enamasti kõik vihetalised ja ei vöeri lohemat eritamist.

Levimend poomise, ränge tööpooma, halbade m: terolude ja antiabi puuduse tõttu oli sellis rthel: monnas samuti nagu mujalgi talupoegade keskmise elurje mitte väge pimek. Wrede märgib suri rilla: tavat erandjuhust, kui „õnne Kõlli Simo Lerk Mall Ilmuse wallast" sureb alles 96 aastaseks ja kir: geldab mis lähemalt ta elulugu⁴⁾.

Enimene viivitatsiooni puhul vene ajal Halju - Jaanis, 10. juulil 1715. a., kaebas Wrede avalikult, et talupojad tulevad tihti väge poobmest minnuse. Nagu paljud talupojad kaeband, lasti need lau: päene õhtuti luge luge lakti, mis oli juba rootsi ajal antud mäiaustega vastolus. See ajasolu võis kõigiti:

1) KB Wrede, fol. 361.

2) Ibid., fol. 364.

3) Ibid., fol. 363.

4) Ibid., fol. 367.

soodustada talupoegade lõbutsemistahet pühapäevil, eriti kui teade oli, et eomariäevõ hommikul varasult taas pidi olema tööle 1).

Ilaniduselud olid samas ajas hoopis rööti ja on. Klõnealuse viivitatsiooni puhul tõendand talupojad, et selle kihelkonnas kunagi pole olnud noole, samuti nagu püendus selle, ushane kõrtai elamu. Kuid pube oli võimalus: koolilolude parandamises ka majanduslikult, sest raehäne Johan Strahlborn oli kinnind talle võlguolevad veiminahod kinnimule, tingimusega, et neid summanid kasutataks noole jaoks 2).

1702. a. võeti tarvitusele eelmisel aastal Klalle, kinnindatud eestikeelne käänraamat. Umbes kuu aega enne jõule teatas õpetaja sellest kantshis ja seletas ka põhjused, miks seda tehakse. Vanade käänraamatutes pidi olema vlgane eesti keel ja pöölegi ei olevat neid enam müügil saada. Uue käänraamatu vooorusen loeti te selge ja kerge kirjariis, "puhas" eesti talupoegade keel ja raamatu eelne odavus. Uusi raamatuid müüdi 34 kop. esemplaan, vanad olid maksnud 80 kop. Pöölegi lubati uusi käänraamatuid vanade vastu vahetada, ainult 14 kop. suuremaks eest. Uute raamatute tarvitusele võtt pidi niindimc uue aastc alul, kolmeümringapäevd. Saabus vastav päev ning Wrede laskis rahval laulda de pube uuest raamatust. Lauldi alul õige aeglaselt ja selgesti väljendudes, mi et isegi need, kel raamatut ei olnud, võinid tase jõele laulda. Uusi raamatuid oli hangitud pube õige mitmel talupojal ning jinnit kubi neid puue 3). Alul olid niil mõned talupojad uute lauluraamatute vastu nurisenud, mi ego pastor neid irikimult veenis, andsid neol kergegi jõele 4).

1) EKA, Jb-J, 40, 1715. a. viivitatsiooni protokoll.
2) Ibid.
3) JB Wrede, fol. 201-202.
4) EKA, Acto de anno 1722-1723. Wrede kiri 1723, punk. 28.

- Kui vähe viisitatsioonide puhul tehtud moraaldest täideti, näitab seegi, et enam kui kahekümme aastat hiljem inno veel ennes kaebusi talupoegade liigkava töөлpidamise kohta laupäevodel. 1738. a. viisitatsiooni puhul kaebasid talupojad, et nad peavad ka laupäeviti tööd tegema päikese loojamisel ja järevalt Anjas lubatud need, mis on kaugemalt pärit, peavad loomat noju.

Pulmade toretsemist ning liigjoomist teati olevat juba varem, peamiselt seda, mis oli ilmunud vastav kindralaube-maanguvalituse publikatsioonid.

Ilakati nõudmo, et igas talus oleks lauluraamat, uus testament ja katekismus. Enneme ja viimane neist leidumisi juba enamasti, Testament aga mõningast vähesemal.

Piinide peamiselt jätus kihelkonnas mitmeid tülitsemisi, kuid enamasti likvideeritud need rahulolevalt.

Mõningaid peevi aastast piiblitsetud mitmete talupoegade poolt roomisega, mida uusi erist niitegu manitsetakse lakate 1).

Viisitatsiooni korraldus oli minimaalne laekale millest mullukas, mis näitena lähemalt vaadeldes eelreferentide viisitatsiooni kulusid. Sel puhul taavitati ära pool annud veini, 1 toop „praantsuse viina“, 5 pudeelit serti, viitsi, suhkurt, rohvi ja teed enam mis kaheksa taali eest, peole selle veel puustu, nimujahu, 3 lainkat võid, kaks vaati õlut, 4 toopi põletatud viina, kahekümme ühe loomalihha, liinas veel sime ja mitsetatud liha, 32 noort kana, 400 munu, kaks milda puidu ja viisitatsiooni protokolli eest 3 taalit 60 kop. Kõrre ulatand mullud üle 38 taali 2).

1) SKA, II-J, 40, 1738. a. viisitatsiooni protokoll.

2) KB Wrede, fol. 439.

Hoolimata sellest suurest hooldest ja andumusest, mida Wrede näendas oma kihelkonnas usu- ja handuselule, olid tulemused siiski imestamiväärt väikesed. Wrede ei saaga seda ja tunnistab avameelselt, et usuelu parimat arengut takistab „im äuserlichen die Liebe zur Welt u. zum Theil die schwere Fodm-Dienste u. böse exempel, so die Bauern sehen müssen“ 1).

Kuid märgesa halvemas lämsid elud ta renne, Carl Christian Wrede ajal, kes oma iirikliku elu vombevaenusega väga suurt pahameelt kerkas mit talupoegade kui mõisnike hulgas.

Peaaegu samast ajast saadik, mil Carl Wrede sai Hagu-Jaani pastoriks, elas tema juures majateenijana üks halvakuulusega naisterahvas, nimega Sophia. Pastoril tekkinud omi teenijaga mit avalikud ohtused, et see murinat tekitanud ka talupoegade hulgas. Ülema kirikueestseija nõudsid, et C. Wrede omi teenija äna saadaks, kuid see ei võtnud neid kuulde ja haakunud omi teenijat alati patmo, kui pastoraati teel võõraid. Kui siis ülema kirikueestseija teelt anti kategooriline käsk Sophia kõrvaldamiseks, võtti pastor ette õige palapäärase reisi. Kutsus emaale Raasiku mõrast ühe talupoja kiitipars, sõidusihus niimetas Hageni, kuid tegelikult siideti Ambla kihelkonda Flöhete-perre. Teel on õpetaja kiitiparist nõudnud, et see kiitiparuste peete vastaks isanda olevat „Renti-Sachs von Kasaste-mois“ ja Rose kihelkonnast. Hagu-Jaanis pidanud pois teatome, et nad on käinud Hagenis. Mõni mõdal enne Mandipäere nõudnud ta poisinusti kiititi, ette köändel, et soovib siite linno, kuid tegelikult saanud äna Sophia, ja nimelt eelmaintud Flöhete-perre talu. Teel pidanud pois kiitiparuste vastama,

1) SKA, 380, Acta de anno 1740.41. Wrede memoriaal konsistooriumile 1740, veebruar 7.

et Sophie on „eine Haus-Jungfer des Renti-Sons aus dem Koschischen Kirchspiele“. Flöbele-peres pole Sophiat nööri vastu võetud ja puhatatud ühte teise talu, kus mis Sophie asunud elama ja nimmitanud järgmise aasta jaanuaris tütre, kes ristitud Kändes asuva teoloogise kandidaadi poolt Järva-Jaani kirikus. Täheviis nim: mituse eest võljaspool abielu maanud te kirikule nõutud summa. Nahepääl oli C. Wrede mitmel puhul käinud Sophiat vaatamas, teda teidud ja rahage vaustanud ning kord taluperemehe poolt magamas leitud Sophie peures. Pastor on neil reisidel viimas paegade poolt ära hantud, ning jaanuari lõpus viinud te Sophie näidet ära, teadmata mahu. Säänastel anjale del nõudsid rülemkirikuvestsejad, et konsistorium skandaali lahendam, liitati veel „indem die Bauern davon auf eine solche Weise, welche so viel Aufmerksamk: samkeit als Mitleiden erfordert, zu reden haben“ 1).

C. Wrede piüdis küll temale entatud müüdistuse tagasi tõnjude, kuid see müüdis enam targutuste, mi fantide abil, ning lõpptulemus oli ikkagi see, et te nõhalt pidi lahuma 2).

Kohe pärast säänaste vääändähele esinemist nõ halimus kirikuehes, nõraldati konsistoriumi poolt uus visitatsioon. Selgus, et pastor on eiti nõudke elnud maasude müttes ja pole niht Kambi talu poeg matnud, kui selle eest nõhe maasto e müdetus. Pastor seda ei eitand ja avas, et te selle anjale kundes, pole kirj karmult lestenud. Kuid talupoegade tunnu: lustest selgub nööri teistlaadi plet. Kujas ise on toonud kõrguse kirikuse. Pastor nõudnud selle matmise

1) RKA, 382, Acte de annis 1744-1745. Kihelkonna mõrs: minuude müüdistuse) C. Wrede vastu, 1745, märts 4.

2) Cfr. ibid.: Demandate Anzeige für Past: Carl Christian Wrede wieder einige respective Herren Angeparrete des St. Johannis Kirchspiels, 1745, märts 14, ja Jehonamstes Memorial für Jowendig benannte des St. Johannis- Kirchspiels angeparrete wieder Herrn Pastorem Carl Christian Wrede, 1745, märts 20.

tasuks kaks lammast, kuid lesel ei olegi rohkem lambaid olnud kui riisainus. Kõll pannunud subjas emc kaustuoni, et niigisel püudu jääv lammast tagant jängi manstasse, kuid pastor pole sellest teadnud ja käinud hauda ainult poollehti mullaga täite, kuni jängel rogu summa maxmine. Kuid talupojad on sellest pahanend ja öelnud: kui Teie kodus olete ja ei taha mätta, siis teeme meie ise seda, ja nii ongi see niindunud 1).

Paari pahanenduri oli õpetajal ka toomorse köstri, Christoffer Enoldige, kes küll muudu olnud tegus mees, kuid köstriks ja kooliõpetajaks täiesti võlbmatu liigse poornse tõttu. Tal pole jätunud joomisest riistsetel ja pulmade, vaid olnud saagi kirikussegi täiesti purus 2).

Pastori arvates oli koratu köste kihelkonnale väga halvaks esmupus, kus juhc mitigi kiriklik distruptioon olnud laast. Briti niigiselt, talurahva- pulmade ajal viinud joomine otse meeleheseni, nii et talupojad juhc emc torupillidega tulnud kirikusse. Kui pastor vastavale võimudele sellest kaebas, vastati: mis parata, on ju pulmad! 3) Ei õnnestunud kihelkonnal paremimi ka uue köstriga, kelle vastu pastori ol sarnuti oli uide kaebusi 4).

Teiselt poolt on mitme andmeid, mis kihelkonnale niseelu niigugi nii kuvas värvis ei valgusta. Kui 1754.a. vinitatsioonil pulmal küüriti „Ob en Straf-blemel und Straf-Block bey der Kirche?“, vastas ülemkinnu: eestseime, et „Sie führenen sich hier so auf, dass ne dieselben nicht gebraucheten“ 5).

-
- 1) SKA, K-J, 40, 1745.a. vinitatsioonil protokolli.
 - 2) UKA, 383, Acte de annis 1746-1747. Pastor Bidbergil attestaat köstrile 1747, pümi 17.
 - 3) UKA, 384, Acte de annis 1748-1749, Bidbergil memoriaal konsistooriumile 1748, jaanuar 15.
 - 4) UKA, 390, Bidbergil memoriaal konsistooriumile 1755, nov. 24.
 - 5) SKA, K-J, 40, 1754.a. vinitatsioonil protokolli.

Et see "ülalpidamine" tõesti oli "stoidilist - väärkas," näitas sama viisitatsioon kuuesümnes niminuss: kuidas kihelkonnas abieluvalvas omavalhel löbi seob? Mille pääle mõnused vastasid: naistega ei saa siin alati ilma nassa andmata läbi!, mille pääle muudugi järgnes val: noomitus kogudusele 1).

C. Wrede järglane, Joh. Bridberg oli eriti kibedalt hoolas järele valvama yasugusti nõuvalenhiipete ja väärnõhete esinemist. Tõniselt pahandas ta jumalale mitte meele pärase "mardisanti joormise" ("Santi Marti lauffen") vastu ja kaebas, et kantshint selle vastu manitsemine riisusi ei aita, kuni mõisaralitsused omalt poolt seda nõuet ei keela, kuid need pidavat seda pegi pooleldi lubatus 2).

Bridberg tõeleas nii mitte ainult oma "mittesams- larist maarahvaga", vaid vaatas terava silmaga ka mõisaralitsustele, leides, et need on samuti saatanal väimuses: "Wann die Arbeiter bis in die späten Nacht, bey der Arbeit gezwünet werden des Sonabends und noch darau, am Sontage bey Sonnen Untergang, bey schwerer Straffe am Hoffe sich einfinden müssen, kan wohl man satanische Hinderniss heissen. Die arme Leute können weder ordentl. zur Kirche noch zum 2. Abendmahl gelangen. Diese neue Einrichtung ist vor einiger Zeit allhier an einem gewissen Hoffe eingeführet" 3).

Kirikus käis rahvast vähe, narslari väige hawne. Kergelt rabandatakse end halbaade teedega. Praosti tõendusel olnud Bridbergi puhused korralikud ja hõõd, misgi te oli rootslane ja keel ei olnud tõesti puhes eesti päirane 4).

Joormise levitamist aitas riha uus mõistide arutamine. Pääle nende, mis asund suurte teede ääres,

1) EKA, JI-J, 40, 1754. a. viisitatsioon: protokoll.

2) EKA, 381, Acto de anno 1757, Bridbergi memorial 1756, november 26.

3) EKA, 392, Acto de anno 1758, Bridbergi memorial 1757, november 25.

4) EKA, 394, Acto de anno 1760, Praosti viisitatsioon Ilarpu- Jaanis 1759, detsember 19.

asutati veel nide nõutse otse küllades ning seege oli alvohel alati käepäralt. Õrgusege künnis õpetajate sellele tähelepanu pühitide: mis häid võib nii tulla nüdamele ja ingele ! 1)

Pisut tagajärei paludel kaebustel mõniks oli. 1772.a. visitationi puhul teatare juhe mainido, et laupäeviti taluavalvas aegasti enne päinuse loojaminekut noju lastame. Kihelkonnas teati olevat ka pagantõure matusesamine, kalme, kuid õpetajate andmete järgi need enam ei tarvitatud. Enamais mõistates korraldati teenijate hommiku ning õhtupalvet. Harjete puure käis pastor meeleldi ja teatas, et selle saegduse taro- tajas oli seni konomie pastorele ande igandore hari- ge küllastamise eest aivs lammas. Nüüd on pastor sellest nõudest loobunud, et abitarvitajaid mitte ära hirmutada ja võtal harje küllastamise puhul lambe asemel 50 kopikat 2). -

Mute kalmistute asutamist (70-ajis aastais rind- raluubermanguvalituse poolt üle noju maa kõrgiet kihelkondodelt, et lõpetada matmist kirikuse ja imbe- kiriku, kunc kirikud tavaliselt runc oled rahvarikaste nohtode lohejal ja kalmistud võiks ämburumonde müngitoda. Harju-Jaanis leiti kihelkonne mõistore poolt uue kalmistu asutamine oroki tarbetus, kunc kiriku lohejal pädele pastoreadi muid elamuid ei olnud. Hindraluubermanguvalitus soodus neil motiivil Harju-Jaani status quo'd tunnustamo ja rahuldus vaid kabele ehitamsege kirikust natore eemale. Selle vastutuleku tõttu jäeti kasutamata Kambi mõise omamiku poolt lubatud kalmistu noht Kambi moodel 3). Mõnikümmeid aastat

- 1) EKA, 402, Acto de anno 1768, Bredbergi memoriaal 1767, nov. 30.
- 2) EKA, H-J, 40, 1772.a. visitationi protokoll.
- 3) EKA, 408, Acto de anno 1774, Fehereuse memoriaal, 1773, detsember 29; EKA, H-J, Kirchen-Convent Schliesse, Repartitionen und anderweitige die St. Johannis Kirche angehende Papiere seit 1651 bis 1778.

hiljem nundis tunges ruumipuudus nõi mõtama
 uue kalmistu asutamist ¹⁾.

Üldisvõttes olid saajandi lõpul kihelkonnas ristiusus
 elus pea kõik need mähted, mis alulgi. Talupoegi
 mõiti mõisatöödel laupäeviti kaasa kinni. Kõll aeg
 oli talguste korraldamine laupäeviti kaostatud. Eba-
 usku leidis veelgi, kuid nagu õpetajad võis tõendada,
 oli sel ajal need leidnud õige tundus pööre para-
 nemisele — see näibki olevat aeg, mil eesti mures-
 usk omis viimase riigimeis harkas hoobume. deeri-
 lapsi taustas pastor oma tööde tegemises, uuegi
 õige häälelult lausutakse „etwas weniger zum
 Festvertrauen, wenn sie gelernt hätten.“ ²⁾ Järgmise
 saajandi algus, mis küll suurte sammudega lõhe-
 male viis talurahva vabastamisele, tõi mõne suhte
 siiski uue noorusi — ni mäht. mõit müüd vastu-
 pidiselt XVIII. sajandile k. pühapäeviti voois kät-
 mist ³⁾. Uue aeg vaim omis esimesel avalduses
 oli nimi pube Flau-Jaani pärale jõudnud: Raa-
 riku mõisa omanik von döwenstem kinkis 1818. a.
 häärstegevaks otstarbeks kinnuse 200 rubla, mille
 protsendist kinnuvareid igal Flau-Jaani päeval
 pidi loidetama, j. 1817. a. kinkis pastor omale
 väikese rehepeurumarine (mille hind oli saorid
 525 rubla) ⁴⁾. —

Naatleme müüd, kuidas känteldava saajandi
 kestel koostelud arenevad Flau-Jaanis.

Beltöid talurahva kooli asutamises harkas H. Chr.
 Wrede nohe päinast oma ametisest astumist, kuid
 leidis veel mitmeti vastudelematust. Viimati sai
 te maanõunik Niersthi ni kaugele, et see köstri

1) EKV A, XII m. 264 (180), Kõnnistoosumi memoisid
 subermanguvalitsusele 1818, veht.

2) EKA, Fl-J, 40, 1795. a. viinitatsooni protokolli.

3) Ibid., 1816. a. viinitatsooni protokolli.

4) Mineviku mälestused Flau-Jaani kihelkonnast,
 lk. 23-24.

ja koolihoones lubas siie tihjarejäädud talumaja. Peile talupoegade abil veeti maja omale uuele kohale. Belloides ei keelatud Nierthi müüd ka mõningaid summasid. Siigisel sai maja rümbelõikes valmis ja köster arus sinna elama. Kuid müüd osutusid need mid mitte kitsaks ja uue annetisege Nierthi poole võimalvati eluloale koostoa purehtamne¹⁾. Koolitöö algas pärast märtpäeva 1717. a., mis kui Wrede oli kantseerit talupoegadele selgitanud koolihariduse tähtsust. daste õpetamne eest ei pidanud talupojad köstrile midagi maksma, vaid kõik melud kandis kinnu puures ole kooli kassa²⁾.

Enimene lend õpilasi, kui need olid köstri puures mõne aasta õppinud, kasutati ära mülarakoolmeisteriks, kes erivõlde lastele õpetasid lugemist, palveid ja laulmist. Nii saadi enamasti igas müllasse üks kool³⁾.

See esimene köstriakool ulatas varsti oma tegevusege inegi üle kihelkonna piiride, sest mit saadet lapsi ka Jõeletmest, kuni saadse kinnu puures kool saanuti puures nagu enamikus teistege kinnute puures. 1726. a. orkanid Harju-Jaanis 111 ja Jõeletmes 87 talupoega lugesd⁴⁾.

Vaevatarelt testasid mõningad ka omale algabasel koolihariduse levitamises. Keegi vene frakool, kes aruult mõninged sõnad mõistnud eesti keelt, õpetanud 1726/7 a. talvel kahele lapsele lugemise segeus⁵⁾.

Kindla tõuse lugemissoovuse laienemisele andis viimars 1728. a. novembris Wrede poole lehtuõ konakts,

1) JNB Wrede, fol. 194-195.

2) Jbid., fol. 196.

3) EKA, 372, Acto de anno 1724, Wrede memoriaal konsistooriumile 1724, veebruar 11.

4) EKA, 374, Acto de anno 1726, Wrede memoriaal konsistooriumile 1726, jaanuar 19.

5) JNB Wrede, fol. 209.

maa eest mõndis aastat neli nrigitaalrit renti. Wrede leidis, et mõstri äraajamine on nõuvalt ei ole õiglase ja et see loob suuri raskusi koolile, sest pastori oleks võimata edukalt valvata kooli tegevuse järele, kui see arub pastoraadist kaugel eemal. Kui Hambis mõis on nõudeist ei loobu, mõnab Wrede kindlalt tagasi need 400 nrigitaalrit, sest mis ei saa nendepe enam täita otsust kapitali ülesannet: toetada kooli minimaal puures, lubades sõltuvalt juhul mainitud summa annetava mõnele teisele viheluomale, kus kool oleks minimaal puures ¹⁾.

Kuigi kindluseks on et Hambis poolt antatud nõudepe piiri mis ei antanud Wrede parteist nrigitaalri pidi inxangi omalt seniselt nõuvalt lehtumise ²⁾. Wrede ei saanud omi kapitali tagasi mõndamist läbi nrigitaalri summa jõi ka edaspidises minimaal puure koolihariduse edendamises.

Mis suurem annetis tuli koolide hädiks 1746. aasta suvel kindral Bohmi lese poolt. Viimane nimis mi Jöelehme mi Flayn-Jaani minimaal kogu omi eesti-keelsete piiblite laos, millest seega numbus miiniks sai 1091 eksemplari. Piiblid pidi tulema kindluse poolt realiseerimisele 55 kop. eksemplari ja saadud summa koostatama kapitaliks, millest tasutaks kooliõpetajate palu mi õpilastele antaks tasuta raamatuid. Kapitali kasutamisele lubati makata mis, kus see on karrand 600 rublale. Summa kasutamise miiniks otstarbens et annetis miiniks kindlasti keelatud ³⁾.

Milliste tulemustega see kapital Flayn-Jaanis maksas funktsioneerime, selle nõuvalt on meil andmeid

1) EKA, 382, Acto de anno 1744-1745. Wrede memoriaal konsistooriumile 1745, märts 4.
 2) Cf. ibid., Wrede memoriaal 1745, sept. 7; Gegen-Memorial der uerwittiblen generaln von Bohm, 1745, septembris 20; EKA, JI-J, Papiere 1657-1778.
 3) EKA, 383, Acto de anno 1746-1747, annetislaprahu koopia, 1746, august 13.

1779. aastast alates. Raamatuid said kõnealusel aastal erikise preemiaga Prometi Mardi poeg Jüri, kes oli ühe silmaga, kuid selle aasta leevõplastest kõige noorem. Malt oskas lugeda. Preemie sai ka lugemiskõruse terele kohale tulnud Taravälge diksu poeg Jüri. Niisugused osed kooliraamatuid jagati kas koolis, koollastele või lüüa-alvintatitsoonidel. Igal aastal ei muudatud maa-
 tarvilisel määral raamatuid osta. 1780. a. osteti nimelt 6 eestikeelset katehismi, 6 aabitist ja 3 lauluraamatut, kuid neist oli kaks vana. Samal ajal maanti sellest ka. Vistalast koolkõrse koolitöö eest palgas 10 rubla ja Anõje mülarakoolmeistrile Purika Maido Jaanile kümme näälse lapse õpetamise eest talvekunudel, 5 rubla. 1783. a. jagati 15 lauluraamatut ja 5 uut Testamenti. 1799. a. oli vähijagatud raamatute hulka juube mõnse suurem, jagati nimelt 8 uut Testamenti, 35 lauluraamatut ja 45 katehismi. - Üldiselt oli raamatute vähijagamise arvult võrre mõruv, sajandi lõpus aga nimmi mõnse rohkenev. - Raamatutege püüti vana-
 tode anti vaeslapse, kasulapsi ja neid, kel tulevat-
 pude puhul raamatud olid ära põlenud 1).

Pastor Bridbergi ajal sai koolikool uuesti tegeluse alate alle 1753. aastal 2).

Kooli ruumide küürimus lahendati vöadlemis-
 roodsaal 1773. aastal, mil koolitule ja koolile
 ehitati kaunis mahukas hoone 3).

Kooliküürimine muutus ushata otse mundusküür.
 Nii oli 1770. a. otsoobrist saadik kooli puures koolis
 8 kuni 10 last, kes mõnavaalitsuste käitel vane-
 mate poolt nimme olid saadetud 4).

1) EKA, JI-J, 42, Dispositions-Rechnung des Kirchen-
 Capitals zu St. Johannis im Harren vom Jahre 1779. an.

2) EKA, 388, Bridbergi memoriaal 1753, novembre 22.

3) EKA, JI-J, Papiere 1651-1778. Samas leides uue
 koolimaja plaan.

4) EKA, 405, Acto de anno 1771, Felicise memoriaal
 1770, detsember 2.

Paar aastakümnet hiljem tuli ilmsiks uus koolide
 languse periood. 1788. a. oppinud Harju-Jaanis "mõ-
 nes-kohas" lapsed ainult veebruaris ja märtsi alul.
 Ja niigilisel loomavõimkatsel kaies leidis õpetaja,
 et kooli kurssi polnud uus, mida vabandati kallidusega
 kõrgel aladel, nii et talupojad omi lapsi kooli ei suut-
 vat saata¹⁾.

Ei oleud seega teostunud pastor Felicuse endine
 soov konsistooriumile 1779. a. lõpul, et konsistoo-
 rium võiks astuda üldise sammuga eesti maarahva
 koolilõude parandamiseks. "Ein simple leichtaus-
 zuführender Plan vom Landschulwesen den Eine einrichts-
 volle Hochschleßbühne Ritterschaft auf dem Landtage
 gewis genehmigen würde, würde in den gegenwärtigen
 Zeiten gewis weniger Widerstand finden, wie in der
 verflorbenen Zeit." Üldis Felicuse optimism on et kind-
 lasti haldatud²⁾.

See optimism võis mitmeti rajaneda võrdlemisi
 soodsale koolilõudele Harju-Jaanis, sest 1781. a.
 sai nim kooli järele määratud Bohmi-kapital
 lepingus nähtud nurusest ja selle protsentidest ol-
 võimalik palgata koolimeistrid³⁾.

1785. a. oli kihelkonnas põlde köitriks kooli veel
 2 külarooli. Kooli halduses võrge mahajoonum
 nurk oli sel ajal Kehra. Halduse puuduse niüks
 loeb Felicus Kehrale ka selle õnnetu niüks, et üks
 nõuet pärit oler 16 aastane vanematete poiss, kes ku-
 nagi pole osanud kooli haldust, "wegen begangener Sodu-
 misterey" kindru peures sai 20 paari kaperitsi. Nii
 on see begun niindini just nõel, "wo die Leute aus bloßer
 Widerspenstigkeit ihre Kinder und Zöglinge durchaus
 nicht bei einem dort seit einigen Jahren schon

1) EKA, 418, Acto de anno 1789, Felicuse memorial,
 1788, det. 22.
 2) EKA, 413, Acto de anno 1780, Felicuse memorial,
 1779, det. 31.
 3) EKA, 415, Acto de anno 1782, Felicuse memorial
 1781, det. 31.

angestellten Dorfschulmeister im Unterricht geben wollen und dabey den häuslichen Unterricht und die Aufsicht über ihre Jugend gütentherls verabsäumen" 1).

1797. aastal oli köstrimool kihelkonnas veel ainult keses püümine jõuud kooliks 2). 1800. a. polnud kihelkonnas namuti ainultki küla kooli 3). 1801. a. inke veel püüduvad küla koolid ja köstrimoolikooli on kalli aja tõttu harva mõni laps 4). Järgmisel, 1802. a. võis Felcerus teatada, et Pennege on kavatsusel asutada mõisa kooli eeloleval talvel 5). Kavatus teostus ja taie mõisa kool tekkis veel Anijas, kuid viimase kohas sai kool töötada ainult õige lühikesel aega kooli õpetaja surma tõttu 6). Järgmisel aastal polnud kihelkonnas taas mitteki küla kooli 7) ja väheste eranditega jäi sõjadane oluud kauemas püümine - seni, kuni talurahva vabastamine kooli olud mitmeti paremale järjele sõadto. Kuid nendest uutest koolidest kõnelemine ei kuulu enam selle kirjutise raamidese.

Viadlusest Harju-Jaani ja kogu Eestimaa koolide arvu kohta toodagu mii veel ainult kaks näidet: 1787. a. oli Harju-Jaanis 1 köstrimool ja 4 m. ta: lupojakooli; samal ajal kogu kubermangus: 35 köstrimooli ja 223 talupojakooli.

1817. a. selle vastu oli Harju-Jaanis 1 köstrimool (terves kubermangus oli need kaks 3!) ja mitte mitteki talupojakooli (kubermangu kohta oli need 17!) 8).

- 1) EKA 417, Acto de anno 1786, Felceruse memoriaal 1785, det. 12.
- 2) EKA 423, Acto de anno 1798, Felceruse memoriaal 1798, det. 18.
- 3) EKA 425, Acto de anno 1801, Felceruse memoriaal 1800, det. 6.
- 4) EKA 426, Acto de anno 1802, Felceruse memoriaal 1801, det. 29.
- 5) EKA 426, Acto de anno 1802, Felceruse memoriaal 1802, det. 20.
- 6) EKA 427, Acto de anno 1803, Felceruse memoriaal 1803, det. 30.
- 7) EKA 428, Acto de anno 1804, Felceruse memoriaal 1804, det. 30.
- 8) Eestimaa Talurahva Seaduse ^{teostamise} ~~elluviimise~~ komisjoni aruand, 1817, m. 28: Act betreffend die Einrichtung von Schulandstelen. Provinzialconsistoriumi esite kirjeldused 1817, juuni 27.

Talurahva talundusliku ning õigus-
liku seisundi kujunemine Harju-Jaani-
nis kuni talurahvasaaduste ajani.

On huvitav, et rahvasuu Harju-Jaanis pärisõiguse ajast pea minevikuseid mälestusi pole säilitanud. Alles hiljuti teati mõnede aiumelt seda, „et kui elu väga koledaks vanasti muutunud, siis talupojad rände põgenenud jõeõelt poodige Soome ja Rootsi. Niimoodi päädnud mõtomine i'kse alt" 1).

Pagimine oli kõnealusel saajandil kohati tõesti niimassiline, et selle vastu katsutati mõrge kannimaid abinõusid. Turuame senistest teadetest juba rõhkearvulisi publikate määrustega põgenikevude usultemises pre. Püüramalt päid maxime 6. aprillil 1781. a. antud määrused talupoegade põgenemise maxime, neid korraliti mitmel puhul täpsas äraatruisid veel same saajandi viimazel veerandilgi.

Nende määruste kohaselt ei tahtinud keegi i'htki talupoega, kes ei kuulunud samale mõrsale, oma juure pidada üle kahe öö-päeva, vaid neid otseshe tõmetame mõisa, kust nad mis sadetause tagasi oma mõhase või antause adraandtumise kõi'ubusse. Kes mõnda talupoega, sulast või teenrat saaja

188A

1) EKLA, L. Kari, Ajalooline traditsioon Harju-Jaanis kihelkonnast, lk. 29.

oma puures pidas rohkem kui kaheksa ööd-päeva, seda karistati nüürihärjale minna puures 10 paari riista-
 dega, ning lisaks pidi tasuma päriüherrale talupoja
 pagemise läbi leevend kaupa. Karistusmõrmit nähti
 ette ka mõisateenijale, valitsejale ning lõpuks ka mõis-
 saomanike ning rentnike jaoks, kui nad peavad var-
 jama võõraid talupoja. Asjatute protsesside ärahoor-
 anti adharuhtumisele mõrgel neil puhtudel õigus tori-
 metede „prosessu summarisimo“ - vastuvaidleme-
 te korras ¹⁾. Viimane tingimus oli rajatud niitels-
 vonne poolt sama aasta alul esitatud vastavale
 soovivaldisele ²⁾.

Pagenud talupoegade kontrolli nõual teostati
 1751.a. üldine revisjon ka mõrji vabatalupoegade ja
 nende sellekohaste õiguste kohta. Nagu revisjon-
 andmetest selgub, oli Harju-Jaani võõraid ja vabu
 talupoja soovid võrdlemisi rohkem.

Anijas oli vabari talupoja Soomemaal, Kammas
 rindinud sepp Juri Matsahn. Maad tal mõisalt
 ei olnud ja mees kavatses kevadel Soomemaal tagan-
 minna, kuid see keelati tal nuni vastava etuse
 tegemise. Siinamas elas ka Jacob Maddisson, a-
 rätsep, pärit Ambla kihelkonnast, kus oli rindinud
 dehtse mõisas soomlase poegade ja niitels Anijas vi-
 bis Jõeletme kortsimise malarana. Sulasena teenis
 kellegi sama mõisa talupoja puures ka poolakas
 Pochla Jaak, kes nite oli tulnud Kadriõne kihelkon-
 nast, kus ta nite oli puusepaks. Soomest Helsongi
 lähedalt olid pärit Rammo-Sare Claus ja Rammo-
 -Sare Tõnno, mõlemad pärist kaabu suure vaenus
 ajal Soomest tulnud ja asunud elama Prangi saarele.
 Maksud mõisale tavakru kalumimise. Neel eland

1) EKA, publikatsioon 1751, aprill 6.
 2) Rõrji Kerkakiriku märguse nimestik „Talurahvas
 vene ajal pärim- ja teooruse“, lk. 4, regist 14.

Anijas teovõrd vabatalupojad Axel Berendson, korts: mink ja kalur, Mori Juhhan, kes omc riimniaschte rildse ei teadnud, sest ei lapsene, kaus aastat enne katrau Venemaale vangji viidud, ja milakampus Karja Michell, Tartumaalt, Otepäi kihelkonnast, kust ta 8 aastase noos tartego tulnud Pohja-Eestisse ja mitmes mõisas elamise järele nymars joi püüsse Annjasse.

Teisis mõitus ei vabu talupoegi rildiselt vohem. Peningjat esnes verijoni komijoni es Jans, kes ei riindnud Viikandimaal, muhu ta isa ei tulnud enne katrau Soomemaale. Mingijuguseid tunnistusi tal omc vaba päritolu nohto ei olnud, samuti volnud ta vabadusest muritakud, vaid sooris jõeode Penneji mõnse pärustalupojaks. Samuti sooris jõeode päriustalupojaks Juhhan omc naise Trino'ga, mida muidugi mõlemale lubati.

Arukilla vabust talupoegodest ei dippe Matthias vane ja tööpõuetu aauk, Martin - rätsep, Jahn - kes ei riindnud vabatalupoje Madise pojane Viikandis, isa ei tal pärit Saaremaalt ning aadliõppkonnade väribitud ja Peter Bricksohn - soja ajal vangilangend soomlase poeg ja pärist vangide vabastamist, kui isa arus elame Arukille, soel riindnud ning elotab end niimid puuanumate valmistamisega. Oige keelutne elulugu ei Johan Traanil, kes ei riindnud Kose kihelkonnas Saarnarõnne mõisas. Te isa ja vaima naise ei pärit Saaremaalt ning soel olnud vabatalupojad, kuni isa eelmise sajandi lõpul muue nähja ajal tulnud Tallinnas, õppind alul rätsepa ametit, olnud nris keelezi mõldri ulaseus, abiellunud ja Saarnarõnnes saanud kurti nohe, kus teenind 18 aastat. Soelt läinud elari Paunkile mõinase ja rentis omale Hvakamaad, mauntes 130 aasta 8 ruble renti. Sira pätho poeg on 87 aastase pimek isa maha ja mindes 1750.a. miikelpäeval Arukille,

Kus rentis omale 4 vakamaad maad (aastas renti 4 rubla) ja võttis omale käte pidada mõisaarendamise mõtsi. See on üks mitte väga haruldane näide mõnngate talupoegade liiduvusest XVIII. sajandil! - Vaba talupojane elas Anniilas veel Erih Lindström, kes oli Soomest kolm aastat pärast kätun nre toodud ja hiljem mõnngumiku Niersthi poolt vabaks lastud.

Perle vabatalupoegodest on andmeid Peter'ist, soomlasest, kes 12aaste eest omale inage Eestise tüe, tiisler Peter Antillusest, kes pärast kätun Soomest nre toodud vanem, ja küngepast Lars Olofsohn Kevermannist, rootslasest, kes Rootsiast nre tulnud pärast kätun 13aastatena.

Raasiku vabatalupoegodest teame Jurgen Johann Friesi, kes teenis mõldri nulasena, ja Carl Gustav Schwami, kes kasustas 4 vakamaad maad ning mõne venter ja maansi selle eest aastas 23 rubla 20 kop. Tema abi: kaasal Anne Marial oli eelmisest abielust kolm poega, sellele miitel paluti anda vabadustunnustust.

Kambis elas soomlane, vabadih Johann Matsen, ja künge Peter Andreessohn (Bergmann), kes oli niindud Moskvas, kuhu ta po ja eme olid viidud vanemega Narvast. Künge ameti eest maansi mõisale 4 rubla aastas. 1)

Nagu sellest loendist mõeme, oli Harju-Jaani enamik vabu talupoegi mitte eestlaseid, vaid soomlaseid, rootslaseid jne. Kuidas suhe oli keistes kihelkondades, selle kohta ei ole kirjanduses andmeid ning arhivaalides, kus need arhivaalid leated (mis rääkiivad tõhelepamu ke puht genealoogiliselt), on vastavad leated seni veel mõnku võtmata ning leibi töötamata.

1) EKPA, arhiivomid, № 33, Inquiries Protocol and Acta der fremden und freyen Leuten angehend, Anno 1751 bis 1754. - Andmeid Harju-Jaani mõhte.

Kõik teised talupojad oli mõisus päris-talupojad ja isiklikult mitte-vabod. Tööle olid nõustatud nii talupojad kui ka maatahmed. Lapsi või lahutada emast, talupoegi maast, neid müüa, pantide jne. 1746. a., kui kammernolleegium päris, millele ahiitluand omne pärisõiguse talupoegadele rajab, juhutati ahiitel-konno poolt vastuses oadu- ja votsiaegseile parrile-gidele ning ahiitel- ja maõigusele. - Talupojal pol-nud mingit õigust omne poolt kantavale maale, mõis või temalt mee igal ajal ära võtta, teisele ande või mõisaostade. Talupojal polnud ka mingit pärandamisõigust. Tööpäevad ja vakuumoomised olid täiel määral mõisnikule vabalt tema poolt määrata-vaks ning ta võib neid igal ajal muuta. Talupoegade kaebusi, neile mõne erandi ei võetud kindralubermangruvalituse poolt vastu. Ja talu-pojal polnud mingit õigust omale hirkuvat või hirkumata varandust koguda").

Säärane on praegu üldmõisuse raade talurahu õigustimust ning tulundusliimust seisundist XVIII sajandil. Kuid riis punkt väärises neist vaatest lähemat vaatlust Jlepu-Jaami kihelkonna andmet.

Mõeldagu otimuchal väidet, et mõisnik võib ta-lupoja tööpäevode arvu ja koormimise vabalt oma näimsaavamise järele muuta ning suurendada. Meil ei ole andmeid selle väite vastu vaidlemiseks, ja on rõõm, kas neid leidubki, kuid names võime tähelepanna seda suurt püüvust, mis oli töö- ja koormimise normidel pärisest astitutsi-ooni pea kõrgis mõisus. Normid võivad erinsh-tades olla suurest lakkumisevas, kuid on huvitav tähelepanne, kuidas nad läbi terve re-vingonide seeria ühtlastene püüvaid ja meil on

1) A. v. Gemet, Geschichte und System der bäuerlichen Agrarrechts in Estland, lk. 40-42.

tarbekorral tõesti väga raske näidet leida, kuidas pärisühisra omad orjade töönoome meelevaldselt muutis. Näidetega siinkohal, et see arjastu pole eesti ajaloomuutanduses seni leidnud küllaldaselt tähelepanu, misgi töötab kõrgi andmete kõrvutamise ja korru võtmise puhul ande viljakaid tulemusi.

Nõtame siinkohal Harju-Jaamist mõne näite. Täisadruk tegi Amijas 1765. a. 6 tööpäeva aastas, daga aastal, 6 abiteo päeva suvel, jalgi, marris varuaha 70 kop. ja andis mõisale marrisudene nixist 4 tündrit 2 vassu, stre sama palju, kaeru 3 tündrit 1 vassu, lambaid ühe, kanu 6, mune 40, lõnge 5 naela, heinu 2 koornat, psuid 9 niide ja natte 1. Täpselt sama palju marris täisadruk Amijas ka 1774. aastal 1).

Uoi Peulas. Siin tegi täisadruk tööpäevi aastas samuti nagu Amijas, misis noomimises aga esneved lahummeeud. 1744. a. ~~tegi~~ marris täisadruk Peulas varuaha 25 kop., nixist 6 tündrit, stre 6 tündrit, lambaid ühe, kanu 8, mune 20, lõnge 5 naela, heinu 2 koornat ja natte $\frac{1}{2}$. Täiesti samad olid noomised 1750. a. revijoni puhul, ainult lambaid mõiti nüüd 2.3) Nõneldes Rätla vabatalupoegade varuahaamatuid, saame võrdsest stabiilsete noomide mejutuse. Siit võime järeledada: täisadrukite tööpäevode arv ja varuhoorimised Harju-Jaamis pärast restitutsiooni XVIII. sajandil oluliselt ei muutunud.

Naadeldes pooladrukite tööpäevi ja marrisuome, saame sama pildi: noomid on stabiilsed ja ei muutu.

Raasimus tegi pooladruk 1739. aastal niidelas ra-

1) UKPA, revijonid, 1765. ja 1774. a. rev., Harjumaa, Amija.

2) UKPA, revijonid, 1744. ja 1750. a. rev., Harjumaa, Peula.

Kendiga 3 päeva, suvel abitegu jalgri 3 päeva näi-
 dalas, varumane maaris 27 kop., varumansud
 olid järgmised: rukis - 2 tiindrit 1 vank, oda - se-
 me pelgu, kae 1 tiindri 1 vank, lambaid 1, kama
 2, mune 20, lõnga 2 naela, hernu 1 koorem, puid 1
 mild, rotte 1. Täpselt same pelgu maaris Raani:
 nu pooladruk no 1744, 1750, 1765 ja 1774. aastal,
 viimasele korral müll ainult selle nõuvallekaldus-
 mizega, et kaem nõuti niivid 2 tiindrit ja mune
 30. 1) Võiksime talenoral võrrelda veel Anija,
 Perle ja Rõtle omdmeid, - tulemused on samad.
 Rahamars ja regulatiivnormid võimil ole igas
 mõisas erisuurused, kuid korv nõudel norm läi-
 brikab terve reovjonide seeria. Rõhutatagu siin
 veel korv - see arjalu väärib tõrsemet tähele-
 panu XVIII. sajandi taluaktove tulunduslohu sei-
 mudi mõistlemisel.

Neerandadrukute normide eritamine oleks min
 erimult reuminiisimuses, tulemused jöovad sa-
 mars.

Kas ja muivõrd sellest arjaluust võimil ole
 mõjustatud mõnate ometuleud, selgub järgne-
 vast tabelist.

Talupöegade arv ja töö- ja kariloomad 2)

	Raasiku			Anija		
	1739	1750	1774	1739	1750	1774
Asustatud adramoed	-	-	11 1/2	19 1/2	33 1/2	-
tihtjad adramoed	-	-	8 1/4	18	4	-
Tööpöegri 15-60 a. peemehi	21	15	23	40	43	80
poegik sulaseid	10	19	34	48	62	87
peenarisi	18	14	24	41	44	89
ulasmaises, tihtes, tiidumud	14	23	26	61	62	82
vanad mehed	11	17	10	26	29	33
naised	12	15	11	24	30	34
lapsed poisid	39	34	53	102	112	150
tiidumud	31	30	53	83	98	143
Hobused	42	34	57	97	103	150
varsad	13	12	14	26	41	55
lõngjad	40	2	62	137	37	142
dehmad	48	3	57	134	50	201
hoorkari	47	5	38	84	39	149

1) EKVA, reovjonid, 1739-1774 a. reovj., Ilajumee, Raasiku.
 2) Ibid., 1739-1774 a. reovj., Ilajumee, Raasiku ja Anija.
 Kariloomade arvu vähenemine 1750. a. oleks karjanatruust.

Tööpäevade ja varumaksud rumme

	Anija ¹⁾ Raamius			Raamius Anija		
Mädala tööpäev	1739	1750	1774	1739	1750	1774
varundega aastat	224	278	197	46	56	63
jalegi ruul	28	—	197	49	56	63
Varumaha ruul. kop.	11-24	26-38	21-87½	4-62	5-50	5-43
Ruus kindr. varus.	99-	121-	145-2½	34-	40-	47-2
Ode " "	99-	121-	145-2½	34-	40-	47-2
Kaer " "	56½	60½	104½-	19-1	22-	42-
Lombard	43	48½	60½	14	16½	23
Komu	170	182	191	28	33	40
Mune	1130	1210	1260	280	330	600
Lõnga, naelc	140	150	156¼	28	33	40
Fl. nu, koom.	57	60½	62¾	14	16½	?
Puid, niel.	57	302½	288	14	16½	20
Kotte, tükk.	42½	49	60½	14	16½	20

Võrdlusandmed teiste mõinate kohta annavad rõõkselt selge pildi. Näeme mõine misetulemuste ja tööpäevade arvu järjekindlat kasvu, kuid see kasv on tingitud ja olenev asustatud adramoodest, mitte aga sama arvu talupoegade suure maa- ja normide kõrgendamisest. On iseeniõnne, kas mõis- noorik vabadus ja voli ol. norme muuta, ja iseani, kas te seda võimalust kasutas. Võib arvata, et normide süstemaatiline pm. kõrgele muuimise oleks põllundusele tähendanud kurbi teeneid ning seda tegelemist ei tehtud. Talupoegadelt rohueme mõitami- ne polnud kujunenud olukorras suurem agrarimaa- miate mõeldav ning vajab kogu taluavve ning mõis- miikevaheliste suhete riimberkorraldamist põhjani, ja seda tege alles taluavve nn. "vabastamine". Tulunduslikult oli teoorias palju suurema mee- valdsuse aeg kui pärisõigus, õigustlikult mille paragrahvide järgi eelistatavam, kuidas aga tege- likult, pole nende niidele rilesanne lahendada.

1) Anija andmeid tuleb võtta teatavate reservatsioonidega. Nagu kõrgi varumaamatute kokkuvõtteid võneldes selgub, on Anija XVIII. keskpärgu leostunud hoope murrang. Mille- see seos ja kuidas teostus, selle kohta puuduvad seni andmed.

lisaks vaatleme, millisteks olid kujunenud töö ja varumassude normid taluühuse vabastamise ajastu aluses, kust meil kasutatakse 1805-a. Reaariumi ja Hambri varumaamad.

Kuuepäevaneht pidi tegema aastas ravendiga suvel 92 ja talvel 116 päeva. Jüripäevast mardipäevani liisandusid abitööpäevad jalgri, arvates suvel 132 ja talvele 36 päeva. Suvikuilvi riisadestamiseks pidi antama ravend, rüme töömehete, 3 päevaks. Sõnnikuveos pidi tehtama omi varumiga suvel 16 päeva, viljakoristamiseks ajaks mõuti suvel jalgapäevi 48. Kui mõis heima ajal kaheksant ravendipäevast loobus, taustati need päevad taluühuse riisadestamiseks. Muist päevadest lisandus veel mõnemessele vähemale töödele, loonete parandamiseks, viimastööga abits olemises jne. Koeru tuli kuuepäevakohal hobusega teha aastas 231 päeva ja jalgri 287. Kolmepäevaneht keegi, nende normide olulisemas osas, poole võhem, kuid kogusummas hobusega aastas 115 1/2 päeva ja jalgri 184 päeva.

Marse pidi kuuepäevaneht mõi Reaariumi muu Hambri maximo järjekmiselt: rümis - 2 tündrit, oder - 2 tündrit ja kaer - samuti 2 tündrit, hernu 45 leirikat. lambaid 1, kane 2, mune 30, kotte 1, lõnga 2 naela, õlgi 60 rubu, puid 1 mülla, hanend 1. Lisandus pärinaha 7 rubla 26 kopprkat ja massud müla megariants ning postimoon. Kolmepäevaneht olid olulisemas normides max: and teas poole võhemad.

Kuuepäevaneht nautvaraus (das eizeme Inventarium) loeti 2 hobust, 2 paari hänge, 2 lehmo, 6 lammast, 4 tündrit oder - mülvit, 2 tündrit kaeru, 2 paari adra: raudu, 4 riipi, 3 kirvest ja 3 vanust. Kolmepäevaneht - 1 hobuse, 2 hänge, 1 lehm, 4 lammast, 2 tündrit oder, 2 paari adra: raudu, 1 tünder kaeru, 3 riipi, 3 kirvest ja 2 vanust.

Sulane palgas oli aastast 1 tünde rüüst, 1 t. stre, vaneldumini aastati üks kuub või kasukas, 2 paari linaseid püüse, 2 sönni, 2 paari villaseid sorme, 2 paari kindaid ja pastlad. Tüduruu aastapalgas oli 2 seelikut, 1 kleit, 2 sönni, 2 maela villu sukade ja nimmaste jaoks, 1 vask rüüsi ja 1 vask stre¹⁾. —

Flaaju. Jaani kihelkonnas mõinade adramaade arvu arengu ja samuti talupoegadele oadud nime tulemiste summalise arengu kohta on meil kasustade loomajärgi: eelini andmeid, kuid rahjuss puuduvad need mõinade tööstuslike ettevõtete, nimmakööride jne. kohta. Praegu on meil käepärast ainult nimeite arvu kohta kättesaadavad andmed 1797. aastast. Nii oli Anniälal 1 kivist tuuleveski, Raasikul ja Kambil kokku 1 kivist veski, veski ja 1 kivist tuuleveski, Hiivilool 1 vesiveski, mis töötas ainult kevadeti ja sügiseti, Flaajaval 1 kivist vesiveski ja 1 kivist tuuleveski, Anniäl 1 kivist vesiveski, Perla 1 väike vesiveski puust ja üks tuuleveski, Rätla veskeid polenud, mille ase Penngil 1 vesiveski puust ja 1 tuuleveski kivist.²⁾

Adramaad kujunesid sajandi lõpul voolel järgmiselt: ³⁾

Mõisik nimi.	rootsi	Adramaad	
		1765	1774
Kambi ja Raasiku, vähegi avatud Jgavere maa	45 19 1/4	20 9 3/5	24 3/5 12 2/5
Perla ja Rätla	26 1/2 4	} 30 1/2	30 1/2
Penngi koos Jgaverega	32 3/4		
Kehna	11 1/2	8 4/5	9 2/5
Flaajava	25 1/3	14 1/5	15 4/5
Anniä	37 1/2	28 2/5	34 1/5
Hiiviloo	20	5 1/5	5 2/5.

1) ERKKA, monooluut 182, Raasiku ja Kambi vesiveeametud 1805.
 2) ERKKA B-183, Tallinna alammanasõitu arhiivist, teated veskite ja vesiseidude arvu kohta 1797.
 3) Flupel, Topographische Nachrichten III, lk. 403.

— Kuna õiguse taotlemine talupojal kohtulimult oli tehtud võimatus, mis esines eelrestitutsiooni ees: selle aastale, mis ajast me espool võime antode mitme protsessi käigu, müüd hoopis teine ja nimelt vägivalla meetod: mõistmine ja valitseja vastu astuti relvasega.

Esimene puhus ründis 1735. a. mai kuul, mil tapeti Haigava piirkas Kambi valitseja Andreas Grafström, parajasti kui ta teel oli kiriku puurest Maardu mõisane ¹⁾).

Rängem ja rohuem põnevust tekitanud rom toimus 1751. a. augusti lõpul, mil seljatasant maha lasti Perla mõisa omanik, rittmeister von Rosenthal. Rom ründis shtul enne päikese loojamist, kui Rosenthal tuli oma odrapõllult rehe poole. Siivildaseis ar: vati mõrsast varem ära põgenenud kaht konna, Tõnist ja Hansu, kes olid pagenud karistuse kartusel mõningate tühiuimuste pärast. Reimand varjand end metsas, toidustand end töömeeste levanottidest, kes neile sead ei keeldunud ming viimati tabati kõik peele selle, kes oli olnud lara ja, kuid meda ei leitud. Meesnõhus teigi niialuste naht võadlemisi armu: linnu stuse. Nii pidid koka Tõnis, kokapõis Jaan ja rehepapp Tõnu saama 40 peari vitsu, jastakut kahele järgnevale pühapäevale kiriku puures, ning kõik leised kantlusalused valas. Ülemmaonus, kuhu see stus läis kinnitamisega, muutis sead põhjalruelt ja suurendas karistuse sernanuktu: seni Tõnise ja Jaani nahta: „selbige beyde, wenn sie zuvorher in ihrem Christenthum hieselbst völlig werden unterrichtet, und zur Communion gewesen seyn, in loco, wo der grausame Mord geschehen, andern dergleichen muthwilligen Freveln, und ver: nichten gottlosen Bösewichtern zum abschreckenden

1) KB Waade, fol. 373.

Exempel, mit dem Schwerd vom Leben zum Tode bringen".
 Rehepari Tõnu pidi omale 40 paari vitsu kätte saama
 kirikus puures niihel pühapäeval ja Herru Jürile, kes
 meeskohtu poolt oli vabaks mõistetud, kuid kätte leid-
 mata jäänud mõrtsukat Mõka Hansu mõni aeg oli vab-
 jäänud, mõisteti 20 paari vitsu 1).

Ilmutas „exempel“ unimes mõne aja pärast ja
 1783 a. septembris siindis uus vorm – jeltutemäigul
 lasti viie paari maha Kiriloo mõise omanik
 Christian Friedrich von Handwig. Larrijaus osutus
 Kiriloo Knezepe Jaagu poeg Joosep, kes oli nõu mõnes
 karistades saanud ja seitsaodix kands mõnime poole
 vilha. Romanale mõisteti 40 paari vitsu, kirikus nõu-
 matus ja nõ Siberisse saatmise. Vitsu anti talle kahel
 pühapäeval kirikus puures ja kolmandal leskkojal, uus
 talle nahasirise põletati ko tõhes WOR 2).

Varem, 1777. a. oli kahtluse all Haljave talupoeg
 Abrami Jüri, kelle poole oli kaevatud, nagu karistates
 te surmata Haljave omanikku W. G. Staerelbergi.
 Kuid nohtus selgus, et kaebus oli tülevõhtune ja
 mõeldud ainult kättemaksuks. Valla kaebajale, Rõit-
 sepe Juhaniile, mõisteti kirikus puures 20 paari vitsu 3).

Säärases niingemas muutumas õhukonnas haigened
 talurahva õigusliku seisundi parandustastluses, erandju-
 sed (Haju-Jaani meid ei marmud) me. Peatselt järgnes
 ko ametlik nõudlusandlus, alates „Jagähega“. Talupoegade
 kaitsenõuandlusi tuli pebo ko reisirist, mi mõit. pühapäe-
 vastõ neeld keiser Paulilt 1797. a. aprillis:

„et ei äikoni, ei mingimeguse Ajõ pännast ei nee jrel-
 geme Tallpoie Rahvast Pühapäevil Tõle nundida,
 sedda enam, et neil teistel kuul Nõddala Päivil jagäik,
 küil jonas omme Põllu tööd tehhe, mi agge sedda öiete Rah-
 vale jaggatare“ me. 4)

See „Ei äikoni“ oligi esimesi pöösusei „Jagähe“ eel.

1) Radlax A, 1752/m. 16, Protocolle eines Kaiserl. Harrischen
 Manngerichts wider mehrem Pagsche Leute wegen Erschierung des
 Rittmeisters von Rosenthal.
 2) Mõneme mälestuse) Haju-Jaani kihelkonnast, lk. 21.
 3) Radlax A, 1777/m. 10. Acten u. Protocolle... wieder den Stallnapschen
 Bauer Abrami Jüri wegen Mordanschlags gegen seinen Herrn.
 4) EKA. 422, Acto de anno 1797. Ukas 1797, april 5.

Rahutused ja üleminek teoorjusele

Flauju - Jaanis.

Nii nagu, kui riitkond omalt poolt parandusi sepihes taluvarva õigusliku ning tulundusliku olundi parandamiseks, oli see mõik inuaga; mõõmiatelt mõeldud niisi et sellest pidi kasu saame ka mõisnik. Ei ole selle tõttu ime, et riitkond mõisnikud omal algatusel väljusid sel ümberkujundamise ajastul oma kasude taotlemiseks, kohati isegi nii teravale kujul, et see enam riitkondliku loomuse poolt nõustumist ei saavutanud.

Sääname olusid tekkis Flauju - Jaani klassikises kändi nimiste mõisas, Perilas, 1803. aastaks. Naatleme neid kirjanduses seni lähemalt käsitlemate riitkond: riitkond: arjalisemalt.

1802. a. kevadel lasis Perila omanik, major von Mohrenschildt Perila mead maamõõtja poolt ära mõõta ning võttis nris seitsmelt Silmsi küle talupojelt ära kaus nende senist põldu. Nris põldudest oli haritud ^{suve} ~~semmet~~vilje jaoks ja mõningate talupojate poolt juke külvatud. Silmsi talupojad olid mõik pooladriitud, külvage: esimesel väljal 6 tündrit, teisil - 6 tündrit 2 vauru ja kolmandal vähe üle 7 tündri, nende talupoje - mõõdu "järgi.

Ära võetud maa andis Mohrenschildt evan kabele

talupojale, keda te soovis asundada Silmsi külla. Endistele talupoegadele andis mõisnik tagasi küll seemne, kuid ei tasunud tööpäevi. 1803. a. kevadel soovis Mohrenscheldt ära võtta ka kolmandat põldu ja anda selle uutele talupoegadele ja kui valitseja Taubenham teatas, et endised talupojad maad puha kümmavad, lasknud te need mõisase nitsuda ja rahandanud nendega. Talupojad küüdnid selleks, et kolmanda põllu loovutamisel nad oleksid kaugele jääksid märga, sest asemele antud maa on kolmandikus vaid kivihunnik. Mõisnik on aga talupojadeski väga vähe ajanud toast. Kõik seitse talupoja läksid nüüd Tallinn kubermanguvalitsusele õigust etrima, sest neile ei olevat veel teada olnud kihelkonnakohtumise ametise astumine. Kubermanguvalitsusest puhatati nad kihelkonnakohtumise, adranõutunnu Stael von Holsteini juure, kelle juure on läks talupoeg Abrami Willemi, kuni teised läksid koju.

Kihelkonnakohtumise käigus ka Abrami Willemi koju minna ja sõnakuulelik olla, te võtvat arja uurimisele. Nii niindis.

Mõne päeva pärast tuli kihelkonnakohtumise Perle mõisase, kuni arja ja käinud mitte vastu hakata, vaid maa anda neile, kellele mõõdukalt saja soovib anda. Talupojad vastasid, et nad tahavad teha kõrk, mis häire neile mõusab, kuid mood ei võrvat nad ära anda. Siis nõudis kihelkonnakohtumise, et nad oles kas mädalet aahul, sest siis tulevat nehus arja haunitamises kohale; mille järele kuni sõnnikuveo ajani kõrk jäi vaimes. Siis, 3. juuni hommikul saatis Mohrenscheldt oma kupa Silmsi külla teatama, et mõisahone lazel sõnnikud vedada veel sel päeval kolmandale põldule, ja küsis ka, kas talupojad lasevad seda niidide või mido mod mõtlevad teha. Talupojad vastasid, et nad ei lase vedada, vaid tahavad

anda anda nohture, millise vastuse kubjas Mohren-
 nühelile teatas. Mõne tunni pärast tuli kubjas tagasi
 ja teatas - härra tuleb, "olge vastas", mille järel talu-
 nojad läksid ühiselt välja ja sulgesid kolmandale põl-
 lule viiva värava. Mohrenschiedt tuli kohe selle jä-
 rele oma valitseja Taubenhelmi ja tallmeistri Gloy sa-
 tel, kuni taga järgnesid palgi kook Jaan ja tallipois-
 tid Jüri ning Ado. Mõimix küsis tänaval tõugus
 seervalt talupojalt, miks nad mood ära ei aano.
 Mieso Flans vastanud, et nad soovivad an'c nohture
 anda. Flansu sõnu noomanud Abrami Willem, sest
 Mohrenschiedt ei saanud Flansu ebaselgest mõnest
 asi. Kuuldes vastust, kändatanud mõimix: "Min-
 na tahhan sulle nohtud meitama, olled sinna
 kohto mees Kurati hing!" ja löönud käes oleva rõi-
 mejõmeduse sarapuust keppiga Abrami Willemile kass-
 noid pähe, mi et kepp löinud kätte. Siis tahtnud
 Mohrenschiedt oma hobusega Abrami Willemile
 pääle ajada ja viimane ei saanud põgeneda, sest ko-
 he selje taga oli aed. Kaitser Maaras Willem aia-
 teibe ja hoidis selle vastu hobuse rinde. Siis alla
 lömbas Mohrenschiedt oma hobuse taga ja Willem
 sai mahti värava kaudu taluülele leiate puu peale.

Mohrenschiedt tahtis ko õuele järelle ratsutada,
 kuid talunx Flansu Matz hoidis nibe teibaga vä-
 rava nunt ja ei lasknud mõimixku minna, kes
 sio käskinud mõse keemijal vägivallaga avada rõi-
 ravat, mi ko sünnid ja Mohrenschiedt pöödes
 õuele. Siäl känkis to tallipoistel Flanso Matz
 "maha võtta" ja need asusidki seda tegema, kuid
 Flanso Matz hüüdis appi ning saanudki abi
 Abrami Willemi, kes löönud tallipoisid Jüri ja
 Jasi Flanso Justari käest, kes omavõidu löi
 teisele tallipoisile käe pihta, mi et need Flanso
 Matz pidid vabandama. Siis känkis Mohrenschiedt

Abrami Willemit nimmi ridude, kuid teised talupojad taxistad seda ja viisid Willemi oma vahel majje nasa, nuku mad ke ise jaid peatama.

Nüüd läks elomenschest oma teenijatega uute talude pure, lareis valmis ladude kaas noormat sõmmikut ja käimis seda vedado vaieldavale põllele. Kui Selmsi talupojad ja vahepööl puuretulnud leppu Jaani naine seda mägid, läksid mad ouletud põlle. venave take ja püüdsid noormaid mitte nisse laste. Moismane käimis aede make kirkude, mide talupojad püüdsid küll lattidest nimmi hoidmise ja nende vastu peermisega taxistada, kuid nähes vastupanu arjastust, loobusid sellest ja läksid kõrk noor noju.

Järemsel päeval läksid kõrk talupojad uuesti lanno, nohturel abi ootama. leppu Jaan ja Nerki Hendru läksid nubermanjavalituse, kus neil käisti oodate, nuni kohus jaanipäeva ajal noorm astub, mille pöäle talupojad läksidki noju. Järe: mise nädala esmaspäeval tuli adranochtunink perilase, nuni arje ja tahtis Abrami Willemit arreteenida, kuid viimane põgenes ja oli nuni päeva metsas, nuni viimans pühapäeval tuli ko: pu tagasi, et sel töö ajal mitte hoolituse pöäle oma talu.

Harju meeskohus arje mahtade leidis küll, et vastuhann oli täiesti lubamatu, seda enam, et mad on seda teadlikult leinud ja põlluväenave ettekaratseltulult sulgenud, niny alles väevõimne tar: vitanisel loobunud vastupanemust. Kohus ei võtnud seepures mahtamisele küsimust, kas mee nuni lus mõimnole või talupoegadele, sest näinane küsimus ei kuulunud tema kompetentsi ja talu: pojad seda arje võimurid ajade vastavate nohtu. instantside kaudu. Otruse tegemisel võeti ago kõrk vabandavad arjastud täiel mõial auvorse ja motiveeringuist tundub, et otsus langeb „moraalselt“

Mohrenschildti kahjuks, kuid füüsiliselt "teostus see riigi Selmsi talupoegade arvel. Nele mõistet: Abrammi Nillemele, Hanso Matile ja kasi Hanso Gustavile à 20 paari vitsu, Miero Hansule, Lepiru Jaamile, Veliako Jaamile ja Reino Nillemele à 10 paari vitsu, Lepiru Jaami naisele 5 paari vitsu "an einem Sonntage bey der St. Johannis Kirche langsam und nachdrücklich zu streichen". Lepiru Jaamil, Veliako Jaamil ja Lepiru Jaami naisel lubas rahus karistust rahas lunastada, à 80 kop. paar. Ja kirikuõpetaja ja talupoegi sõnavuelmisele manitsema.

Veel samal päeval oli meeskohu otsus riigimaakontus kinnitamisega, mis riigikohu arvatud riigil, vähe arvatud vaid see, et Lepiru Jaamil ja Veliako Jaamil ei lubatud karistust rahas lunastada).

Rahutuste kriimlaal osas jäid talupojad seega riigilaseks, kuid samal ajal toimus riigilaste toorilise maunamine ja see oli tulemus orge huustav.

Kihelkonnakooskuse saatis tüliüksimuse materjalid riigilastele ja see kandis arja koogu ulatuses ette maanõunimude kolleegiumi ja riigilaste na riigilaste (Ausgaben) riigilastele. Selle poolt määrati arja uurimiseks eriline komisjon, mis oma uurimisteks riigilastele, kuid kokkulepet ei saanud. Mohrenschildt väitis nimelt, et igal talul on uue paratuse kohaselt 6 tündrit mead ja need nennameed. Talupoegadele vastutavus antud 15 tündrit mead alle same hõdusega nagu muu mee ja varem kuulunud Aunapuu külle. Ning kental Perle mõne talupoegodell ei olevat uue reguleerimise järel mit nagu mead nagu Selmsi küllel.

1) Hallux A, 1803/m. 1715, Acta Bines Kaiser. Harrincken Manngerichts im Betreff Widersetzlichkeit von 7 Pöbeln gegen ihren Erbherrn. 1803. - Kohuotsus 1803, juuli 11.

Ka väitis Mohrenschildt, et Silmsi talupojad olvad rahul olnud ettevõtetud maade reguleerimisega. Uued talupojad on oma valduse võtnud juba 2 põlde, neile külvand, ja oellane jaotamine on toimunud enam kui 1½ aastat tagasi; seega enne uue regulatiivi maksimaalselt panemist. Kui Silmsi talupoegadele maad suure ande, mis võivad ka teised seda mõnda, ning lõpuks, tema, Mohrenschildt maksavad Rätla ja Perle eest koosmööda 29½ adramööda maad ja kui 1½ aastat eest teostatud reguleerimisel poleks maksed, oleks nende mõisate nuurus arvanud 24 adramööda.

Hoolimata neile mõistlikult tugevasti motiveeritud väidetele, tuli riikliku komisjoni riikliku komisjoni otsus Silmsi talupoegadele täiel määral nende õigusi põlvkondadele. Mohrenschildti kohustati kõrgole talupoegadele maad tagasi andma ja neil talupoegadele, kes vahel pool olid harrinud ära võetud põlde, pidi olema õigus oma külvil lõigata, kuid selle järelle pidi nad endistele talupoegadele maksma mis palju suuremaid, kui paigut neile põldudele on külvatud.

Motiivid selleks otsuseks olid järgmised: Mohrenschildt on küll vastutavaks andnud 15 tündrit maad, kuid see ei ole ära võetud maadele riiklikult, vaid palju halvem, mida on tõestatud riikliku komisjoni ja mis oma olemuse on näinud ka riikliku komisjoni komisjon. Et need oleksid olnud Aunapuu küla maad, see väide liigitakse tagasi, sest Aunapuu maad olid juba ammu mõistatunud nagu ka mis osa Silmsi küla metsamöödest. Mohrenschildti väide, et leinil Perle talupojadel ei ole mis palju maad, liigitati tagasi, sest see pole mingi põhjus Silmsi talupoegade maade käsitamiseks. Ka ei tunnustatud Mohrenschildti väidet, et Silmsi talupojad on reguleerimisega rahule jäänud, sest talupojad on maad edasi harrinud ja pole neile puhutatud uutele põldudele riikliku läinud. Mohrenschildti poolt 1½ aastat eest ettevõtetud reguleerimist, millele väidete

Mohrenschildt püüdis pageda aine regulatiivni esit varju, ei loetud riiviteluonna komisjoni poolt veel lõppenuks, sest talupojad olid nõue avaldanud aine rahuldlematust, kolmas põld polnud neile veel kätte pehutatud ja need elanud veel elitamat. Komisjon leidis, et Silmsi talupojad ei nõue aine põlvude suurendamist, vaid seniste säilitamist ja mi ei soo nende puhus alla mingis ettekäändes, teistele talupoegadele, et aine maadele harrude muudloised. Mis puhtub Mohrenschildti väitese adramaade auru kohta, mis leiti, et pole millekagi tõestatud puuduolevate adra, maade parjutamine peat Silmsi küla arvel, sest vastavast kaardist selgub, et sel külal oli juho enam kui 100 aastat rukk vaid 7 adramaad.

Mohrenschildt ei jäänud riiviteluonna riidkomiitee otsusega rahule ja teatas, et kaebab edasi. Tegelikult ta pöördus kaaberinge senati poole, rääit ago lii kati kaebus tagasi vormilistel põhjustel, sest senat ei olnud instanttsiks, kus võis kaevata riiviteluonna riidkomiitee otsuste pääle. Mohrenschildt sai vormis, kandi alubemeri mi kauele, et see nõudis seletust mõningate Mohrenschildti poolt esitatavate punktide pääle ja tegi nõualduse kubermanguvalitsusele aine uurimises, kuid mis teatas riiviteluonnapiäimes, et komisjoni poolt kinnitatud regulatiiv ei võimalda riidse mingisugust appellatsioon: riiviteluonna üev. komitee otsuste poole ja et see ei vastu riiviteluonna erindajate väidmusele, kui need astuvad major Mohrenschildti vaidluse. Ning riiviteluonnapiäimes palus adraahtumisel otust teostada 1). Seege oli Silmsi käärinimiste lõpimuse tulemusena talupoegade rahuldamine täies ulatuses.

1) EKüA, AI 42, Protocoll von 1803, fol. 167-170, 192-193, 208-209, 295-301, 302-303, 306-307, 311-314, 330-332, 336-337.

Rahutused Peilas laurasid riiki saavutamisel oning Kose. Muemõine tuntud rahutustelaine ajal ei ilmunud Haju. Jaani mingeid määrke.

Talurahva vabastamise eelõhtul tekitas mõnevõrra elavast riiki Peningi talupoegade energiine väljasaatumine. Nimelt esitasid need omi talurahva kohtuusse kaudu Haju. Jaani kihelkonnakohtus kaebuse, et Peningi mõis mi väga kannatab inimeste puuduse all, et siit 1814 ja 1815. a. keegi ei saadud anda neerutis. Arja uurimises ilmunud rahale komisjoni, kuid see see leidis ainult lapsi est. Inimeste puuduse põhjuses teatati see arjale, et endine Peningi päris. häire C. G. von Baranoff on siit umbes 20 mees. ning üle viinud omi Tartumool aruvasse Tõhtvere mõisasse, mis 1804. a. keisri poolt kinnitatu näiduse alusel ei ole lubatar. Seni lootnud Peningi talupojad, et äranäidud talupojad arjapõorsul mi: samuti tagasi lastakse, kuid niidid selgunud nende kaudu, kes tagasi peosid, et suurem osa Peningist ülevidud talupoegi on Tähtveres kantud reijoni: kinnis 1811. a. ja mõis pärast edasi müüidud. Talupojad palusid samme astude, et arnevõidud talupojad lastaks tagasi 1). Tekinid arjatoimetis selgitas, et lugu oli veely: keerukam, mis oo Peningi talupojadest, kes polnud igane Tähtvere mõisasse saanud, idid riiki näidles reijoni kirjades arvestatud 2), ja praegu ei ole veel selge, kas sel puhul ke polnud tegemist mingi „surunud küngele“ probleemiga. —

1) Estimeo talurahva seaduse tevatamise komisjoni aruotv, 1816, nr. 10, Aet behteffend die von dem gute Peningby nach dem gute Tschlefer versetzten Leute. - Haju. Jaani kihelkonnakohtu kinni kinnitamine kinnite 1816, juuli 24.

2) Ibid., Christoph v. Baranoffi seletis Tähtveresse arvestatud talupoegade kohta. Koopia.

Pärinõu juure kaotamise mõte oli Eestimaa riigitegel-
 konnas XIX. sajandi esimese aastakuümne lõpus
 jõudnud nii küpsene rüko, et seda võidi soovi-
 da valituse poolt riigitegelkonda ähvardavate ohtude
 kõrvaldamise vahendiks. Edasi liikus küsimus juba
 enam-vähem kindlalt noames - 1871. a. veebruarimoo-
 päeval võeti vastu talumaa vabastamise niidised
 põhimõtted, 1872. a. asutati eelnõu välgatöötamiseks
 seadusmõtte ja 23. mail 1876. a. kinnitati uus
 säädus keiseri poolt.

Selle sääduse agraripoliitilist ning talundus-
 likku tähtsust on küllalt hinnatud vastavas
 riigitegelkonnas küsimustel, mit et seda riigitegelkonnas
 ne ajaloos jälgimisel ei tawitse korrate.

Spetsiaalselt kihelkonnakoostisid huri äratas
 kihelkonnas uute administratiiv- ja haldus-, küle-
 ja mõisaosakondade loomine. Harju- Jaani ku-
 punesid need järgmiselt:

Aruküla mõis oma 205 meessoost liivimehe
 kujundas mõisaosakonna, riike talitaja, riike
 talitaja abi ja kolme nõunikuga.

Peninge mõis kujundas oma 262 meesliikmege
 samuti mõisaosakonna, ametnikkude arv
 nagu Arukülas.

Penile ja Rätla vöadused meesliikmege arvust
 umbes Peningele oma 271 liikmege ja kujundasid
 seega omaette mõisaosakonna sam. ametkude
 arvuga.

Kiviloa mõis oli poolte väiksem, ainult 131
 meesliikmege. Selle mõisaosakonnas abi talitaja
 puudus.

Neel väiksem oli Kehra (118 meesliikmege), mõisa-

1) Cf. H. Kruus, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I,
 lk. 59-64.

kojundome ametnõude määrati nin samavõrd nagu
Kivisees.

Amija oli juube miivõrd suur, et jagunes kahte miil-
laroogunonda, millest esimesel oli 254 meesliiget i-
teisel 230. Kummagi miilaroogunome ametnõue arv
oli määruse kohaselt: 1 talitaja, 1 abitalitaja, 3 nõu-
nikku. Mõlemad miilaroogunonnad koos moodustasid mõisaroogunome 484 meesliiget, millel
oli 1 talitaja, 3 abi ja 6 voliniku; koos mõisa-
roogunonnal seega ametnõude 10, ja koos miilaro-
ogunondadega 20.

Haljave, koos Prangli ja Kaunisearge kujundas
sarnuti kahe miilaroogunonda, esimeses oli arvuelt
76 meesliiget (1 talitaja ja 3 nõunikku), teises miil-
laroogunonnas aga 208 meest, seega ametnõude koos-
tes nagu normaalroogunonnal. Mõlemast miil-
roogunonnast kujunes mõisaroogunond 284 mees-
liigetega, millel 1 talitaja, 1 abi ja 6 nõunikku,
koos mõisaroogunonnal 8 ametnikku ja summas
miilaroogunondadega 17.

Kambi ja Raaniku mõisad kujundasid koos
sarnuti kahe miilaroogunonda, esimeses 164 mees-
liiget (1 talitaja ja 3 nõunikku), teises 304 (1 ta-
litaja, 2 abi ja 6 nõunikku, koos ?). Mõlemast
miilaroogunonnast koos moodustus 468 meeslii-
getega mõisaroogunond, millel oli 1 talitaja, 3 abi-
talitajat ja 9 voliniku, koos 13 ametnikku.

Milde oli Halju-Jaani kihelkonnas 6 miil-
roogunonda, 6 talitaja, 5 abitalitaja ning 21 nõuniku-
ga, ja 8 mõisaroogunonda (koosnes 11 eniroogunonnast)
8 talitaja, 10 abitalitaja, 15 nõunikku ja 21 volinikuga !).

1) Bestimme Taluhuv Seaduse Teostamise Komisjoni
Arhiv, 1817, nr. 78. Ost-Flarren-Verschlag von den Gùthern
des St. Johannischen Kirchspiels in Ost Flarren in Betreff des formirten
Orths. und Gùthsgemeinden. 1817, april 3.

Värskelt kujundatud kogukondade talitajad ja kogukonnakohtute kaasistujad võeti ametivandele 8. juulil 1817. a. pärast jumalateenistust, pastoras: dis. Huid selgus, et Raaniku talitaja Abrami Jaan, samuti ka Perle talitaja Tõnu Jaan ei tahtnud vana: net anda ja olid ära võtnud neile mõise poest antud ametimärgid. Kogukonnakohtuniku M. G. Stael von Holsten nõudis, et need kaks uuesti hankuks: märgi kandma, kuid nad ei tahtnud seda teha ja kogukonnakohtuniku pidid ise omi käega neile märgi kinnitama. Perle talitaja pani ka mis veel vastu ning teda "taltsutas" alles ähvardus kinnisidummisest ja hinnasestamisest ¹⁾.

Vande andmisele algas kogukondadele jagune: nud kihelkonnas tegelikult uus, teooriline ajastu, alul, transitoorse perioodi keskel, mille veel segus: pärisorjusega. Ülemineku ajastu tõi palju vastas: tirkku kaebaid ja proteste, eriti aastail 1822-1824, kuid need huvitavad näidmuskäigud jäidivad selle niiputise kaugemane tagaõue ja tulevad arvesse võt ole kunagi edaspidi, nende ri: dade jatkamisel ning täiendamisel.

1) Bestimmte Talurahve Seaduse Teostamise Komisjoni Arhiv, 1817, nr. 78; Stael v. Holsteini teatis tsiviilubemerk, 1817, juuli 9.

